

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кафедра історії України та археології

На правах рукопису

СЕМЕНЮК ЮЛІЯ АНДРІЇВНА

**УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Спеціальність: 014 Середня освіта

Предметна спеціальність: 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Освітньо-професійна програма: Середня освіта. Історія, правознавство»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

МАЛЕОНЧУК ГАЛИНА ОЛЕКСАНДРІВНА,

кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № __

засідання кафедри історії України та археології

від __ __ 2025 р.

Завідувач кафедри

проф. Ленартович О. Ю. _____

Луцьк - 2025

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр». У роботі проаналізовано стан історіографії проблеми, визначено ключові підходи до вивчення українського шкільництва на Волині, а також систематизовано архівні та опубліковані джерела, що висвітлюють організацію навчальних закладів, діяльність педагогів, освітніх і культурно-просвітницьких товариств у регіоні.

Другий розділ роботи висвітлює організаційні, мовні та змістові аспекти шкільництва Волині у міжвоєнний період, зокрема особливості функціонування українських шкіл під політичним та культурним тиском польської адміністрації, роль шкільної освіти у формуванні національної свідомості та збереженні української мови й традицій. Третій розділ присвячений аналізу шкільних підручників, які використовуються у сучасному навчальному процесі, виявленню ступеня представленості регіонального аспекту та специфіки українського шкільництва Волині у міжвоєнний період.

Робота має наукову та практичну цінність, оскільки дозволяє систематизувати регіональний історико-педагогічний матеріал, виявити недоліки у представленні теми у шкільних підручниках та підкреслити значення українського шкільництва для формування національної самосвідомості та історичної культури учнів.

Ключові слова: українське шкільництво, Волинь, міжвоєнний період, польська освітня політика, національна самосвідомість, полонізація, історія освіти, шкільні підручники.

ABSTRACT

Master's thesis for obtaining the educational degree "Master". The work analyzes the state of the historiography of the problem, identifies key approaches to the study of Ukrainian schooling in Volhynia, and systematizes archival and published sources that highlight the organization of educational institutions, the activities of teachers, educational and cultural and educational societies in the region.

The second section of the work highlights the organizational, linguistic, and content aspects of schooling in Volhynia in the interwar period, in particular the peculiarities of the functioning of Ukrainian schools under the political and cultural pressure of the Polish administration, the role of school education in the formation of national consciousness and the preservation of the Ukrainian language and traditions. The third section is devoted to the analysis of school textbooks used in the modern educational process, identifying the degree of representation of the regional aspect and the specifics of Ukrainian schooling in Volhynia in the interwar period.

The work has scientific and practical value, as it allows us to systematize regional historical and pedagogical material, identify shortcomings in the presentation of the topic in school textbooks, and emphasize the importance of Ukrainian schooling for the formation of national self-awareness and historical culture of students.

Keywords: Ukrainian schooling, Volhynia, interwar period, Polish educational policy, national education, Polonization, history of education, school textbooks

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	8
1.1. Історіографія	8
1.2. Джерела	18
РОЗДІЛ 2. СТАН УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 1921 - 1939 РР.	23
2.1. Типи та мережа шкіл, навчальні програми	23
2.2. Польська освітня політика	37
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД У ЗЗСО	46
3.1. Шкільні підручники історії про українське шкільництво на Волині в міжвоєнний період.....	46
3.2. Методи та засоби вивчення українського шкільництва на Волині в міжвоєнний період	55
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження українського шкільництва на Волині у міжвоєнний період зумовлена необхідністю історико-педагогічного осмислення розвитку національної освіти в умовах бездержавності та асиміляційної політики Другої Речі Посполитої у 1921–1939 рр. Українська школа в цей період виконувала не лише освітню, а й важливу національно-культурну функцію, сприяючи збереженню мови, історичної пам'яті та формуванню національної свідомості українського населення Волині. Водночас недостатня систематизація проблеми в сучасній історико-педагогічній науці, зокрема в контексті методики вивчення регіональних аспектів історії освіти у закладах загальної середньої освіти, актуалізує потребу поєднання історичного аналізу з розробкою ефективних методичних підходів до викладання зазначеної теми в сучасній школі.

Об'єктом дослідження є українське шкільництво на Волині в міжвоєнний період.

Предметом дослідження є історія та методика вивчення у закладах загальної середньої освіти теми українського шкільництва на Волині у міжвоєнний період.

Метою роботи є дослідження розвитку українського шкільництва на Волині у міжвоєнний період та обґрунтування методичних підходів до вивчення цієї теми у закладах загальної середньої освіти.

Завданням дослідження є:

1. Охарактеризувати суспільно-політичні та правові умови розвитку освіти на Волині у складі Другої Речі Посполитої у 1921 - 1939 рр.
2. Визначити основні типи українських навчальних закладів на Волині та особливості їх функціонування в міжвоєнний період.

3. Дослідити роль українських культурно-освітніх товариств у розвитку національного шкільництва регіону.

4. Проаналізувати зміст навчання, мовну політику та організаційно-методичні засади діяльності українських шкіл на Волині.

5. З'ясувати значення українського шкільництва Волині міжвоєнного періоду для формування національної свідомості українського населення регіону.

6. Визначити місце теми українського шкільництва Волині міжвоєнного періоду у шкільному курсі історії України.

Територіальні межі охоплюють Волинське воєводство у міжвоєнний період (1921–1939 рр.), зокрема землі, що в зазначений час перебували у складі Другої Речі Посполитої.

Хронологічні межі дослідження охоплюють міжвоєнний період 1921–1939 рр., коли Волинь перебувала у складі Другої Речі Посполитої.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів у процесі викладання історії України та інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти, зокрема під час вивчення регіональної історії та історії української освіти міжвоєнного періоду. Матеріали роботи можуть бути використані при розробці та проведенні уроків, факультативних занять, курсів за вибором, позакласних заходів, а також у підготовці навчально-методичних матеріалів для вчителів. Результати дослідження можуть бути корисними для студентів педагогічних спеціальностей, учителів історії, а також у краєзнавчій та просвітницькій діяльності, спрямованій на збереження та популяризацію історико-освітньої спадщини Волині.

Структура магістерської роботи включає вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячений аналізу історико-правових аспектів функціонування українського шкільництва на

Волині. Другий розділ містить дослідження стану українських навчальних закладів у регіоні. Третій розділ присвячений аналізу того, як сучасні шкільні підручники з історії України відображають розвиток українського шкільництва на Волині у 1921 - 1939 рр.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1 Історіографія

Історія Другої Речі Посполитої і її внутрішньої політики вирізняється складністю й суперечливістю. Одним із характерних аспектів цього історичного періоду є зміна ідеологічних орієнтирів політичного керівництва Польщі. Важливу роль у цих трансформаціях відігравала освітня політика, яку польська влада розглядала як ключовий засіб асиміляції національних меншин і швидкої інкорпорації їх у польський соціокультурний простір. Саме тому аналіз освітніх процесів міжвоєнного періоду привертає значну увагу дослідників і часто стає предметом живих наукових дискусій.

За останні десятиліття трактування цього питання змінювалося в залежності від суспільних та політичних обставин, зміни методологічних підходів та відкриття нових джерельних матеріалів. Істотний внесок у дослідження освітньої проблематики на Волині зробили як українські, так і зарубіжні (насамперед польські) науковці. З огляду на це, логічно розділити історіографію на дві основні групи - українську та польську. Для зручності огляд літератури доцільно провести за хронологічним і структурно-тематичним принципами [4, с. 58].

Українська історіографія проблеми шкільництва на Волині охоплює три періоди:

1. Міжвоєнний період (1918–1939) – автори, що мешкали на території Польщі, зосереджувалися на міжнаціональних відносинах і праві на самовизначення національних меншин. Серед них М. Лозинський, С. Томашівський, І. Лисяк-Рудницький, які підкреслювали

роль освіти у збереженні національної ідентичності та аналізували взаємини українців і поляків на Волині.

2. Радянський етап (1945–1991) – акцент робився на соціалістичній інтерпретації національного питання, із політичними обмеженнями для українських дослідників.

3. Сучасні дослідження (1991–нині) – сучасні науковці застосовують комплексні підходи, включаючи соціокультурний, біографічний та архівний аналіз, розглядаючи освіту як частину ширшого національного та культурного контексту [4, с. 76].

У міжвоєнний період українські автори зосереджувалися переважно на проблемі міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій. Уже в 1920–1930-х роках ХХ ст. виходили перші дослідження, що аналізували становище українців у Польщі. Так, М. Лозинський, С. Томашівський та І. Лисяк-Рудницький обґрунтовували необхідність вирішення «національного питання» шляхом визнання права націй на самовизначення. Вони досліджували українсько-польські взаємини на Волині й в інших регіонах із компактним проживанням українців, зокрема аналізували освітній чинник як важливу складову загальнонаціональних прагнень українського народу [11].

Саме ці наукові пошуки створили ґрунт для більш детального вивчення українського шкільництва у ключовий період 1921–1939 років, коли після Ризького мирного договору Волинь увійшла до складу Другої Польської Республіки. Саме в цей час став актуальним захист української освіти в умовах польського панування. Волинь, як одна з етнічно українських земель, виявилася в центрі політичного й культурного зіткнення між польською владою, що прагнула зміцнити свою національну ідентичність, і місцевим українським населенням, яке намагалось зберегти власну мову, традиції та систему освіти [11].

Освітня політика польської держави щодо українських земель була спрямована на обмеження використання української мови в школах, перетворення українських освітніх закладів на двомовні або повністю полонізовані. Польська влада запровадила систему різних типів шкіл: державних, приватних, національних - і встановлювала суворий фінансовий та адміністративний контроль над ними. Це спричинило конфлікт між українським населенням і урядовою політикою, а шкільництво перетворилося на арену національно-культурної боротьби [12].

Саме тому шкільництво цього періоду – це не лише освітній феномен, а й політичний та культурний інструмент. Українські школи стали осередками формування національної свідомості, спротиву асиміляції та збереження культурної ідентичності. Таким чином, вивчення цієї теми має не лише педагогічне, а й політичне та історичне значення. У сучасних наукових дослідженнях тема українського шкільництва на Волині міжвоєнного періоду вивчається у кількох ключових напрямках.

Перший напрямок історіографії зосереджується на вивченні політики польської держави стосовно українських шкіл. Наприклад, Олена Волонтир у своїй роботі аналізує освітню політику Польщі, вказуючи на конкретні законодавчі акти, які обмежували функціонування українських навчальних закладів. В її дослідженні розкривається, як законодавчі ініціативи, такі як реформа шкільництва, впровадження обов'язкового вивчення польської мови, ліквідація українізованих класів - впливали на місцеве населення. Натомість Б. Будурович у праці «Poland and the Ukrainian Problem, 1921–1939» показує ширший контекст - як освітня політика Польщі була частиною ширшої асиміляційної стратегії щодо українців [13, с. 476 – 478].

Другий напрямок - дослідження діяльності української інтелігенції на Волині. Валентина Добровичинська є однією з провідних дослідниць, яка вивчає різні аспекти шкільництва, зокрема професійно-технічну освіту, роль вчителів

та громадських діячів у збереженні та розвитку українських шкіл. Вона підкреслює, що українська інтелігенція, попри політичний тиск, активно організовувала приватні та кооперативні школи, підтримувала діяльність товариств «Просвіта» та «Рідна школа», проводила культурно-освітню роботу в громадах.

У статті «Волинська українська інтелігенція у боротьбі за національне шкільництво (1921–1939)» дослідниця Добровичська розглядає діяльність української інтелігенції Волині у міжвоєнний період як ключовий чинник збереження національної ідентичності. Авторка показує, що інтелігенти не обмежувалися лише риторикою чи формальною опозицією до польської державної політики, спрямованої на асиміляцію українського населення. Вони активно створювали та підтримували мережу українських недільних шкіл, у яких діти отримували освіту рідною мовою, знайомилися з історією та культурою України. Крім того, важливу роль відігравали культурні осередки та читальні, де організовували лекції, театральні вистави та бібліотечні заходи. Через ці інституції українська інтелігенція формувала стійке середовище національного самовизначення, передавала знання та цінності наступним поколінням і протидіяла спробам культурної асиміляції [5].

Окремий напрямок пов'язаний з вивченням навчальної літератури. У праці «Українська навчальна література в освітньому просторі Волинського воєводства (1921–1939)» аналізується, які саме підручники використовували в українських школах, ким вони були укладені та як впливали на формування національної ідентичності серед учнів. Значна увага дослідників приділяється також видавничій діяльності українських товариств, що поширювали для шкіл підручники та методичні посібники [6].

Ю. Крамар у своїй монографії «Західна Волинь 1921–1939» розглядає шкільництво в контексті ширших соціокультурних процесів. Він наголошує на тісному зв'язку між розвитком освіти й культурно-просвітницькою активністю

населення. Школи не тільки навчали, але й стали центрами національно-культурного життя, де виховувалась національна свідомість, проводились свята, гурткова робота, народознавчі лекції [7, с. 156–190].

В останні десятиліття історики дедалі більше підкреслюють, що українське шкільництво на Волині не можна розглядати у відриві від політичних, соціальних і культурних процесів, що відбувались у міжвоєнній Польщі. Це був комплексний феномен, тісно пов'язаний з національною ідентичністю, політичним протистоянням і прагненням до автономії. Історичне дослідження українського шкільництва на Волині було здійснене значною групою істориків, культурологів і педагогів. Значущість цілісного осмислення цієї проблеми проявляється як у сучасній українській історичній науці, так і в аналізі польської політики у сфері освіти.

Однією з провідних дослідниць є В. Доброчинська. Вона присвятила низку праць всебічному аналізу українських освітніх ініціатив на Волині, звертаючи увагу на те, як українські вчителі та інтелігенція створювали альтернативу державній польській шкільній системі. У її роботах, зокрема статті «Волинська українська інтелігенція у боротьбі за національне шкільництво (1921–1939)», показано, як в умовах польської політики асиміляції українські освітяни змогли створити стійку мережу народних шкіл, гімназій, курсів і культурних гуртків, відстоюючи право на рідну мову й національну ідентичність [5, с. 71–76].

Іншим важливим дослідником теми є Юрій В. Крамар, автор монографії «Західна Волинь 1921–1939», у якій він комплексно аналізує життя українського населення регіону в міжвоєнний період. На відміну від робіт, що зосереджуються винятково на шкільництві, Крамар розглядає освіту як невід'ємну частину ширшого соціокультурного та релігійного контексту. Він підкреслює, що українські школи були не лише місцем передачі знань: через навчальні програми та позакласні заходи формувалося національне

самосвідомлення учнів, виховувався патріотизм і зберігалися традиції [7, с. 156–190].

Ю. Крамар детально показує, як школа взаємодіяла з іншими культурними інституціями: читальнями, недільними школами, церквою та театральними колективами. Через цю мережу українці Волині не лише навчалися грамоти та основ наук, а й активно підтримували культурні центри, організовували лекції, вистави та бібліотечні заходи, що сприяло розвитку національної культури та духовності. Автор також звертає увагу на роль релігійних установ у навчальному процесі та формуванні моральних цінностей, що підкреслює взаємозв'язок освіти, релігії і культури у збереженні національної ідентичності [7, с. 156–190].

Також важливим є внесок Інни Семенець-Орлової, яка спеціалізується на дослідженні історії української еліти Західної Волині. Її аналіз джерел, біографічного матеріалу та соціокультурних процесів дозволяє поглибити розуміння того, як саме діячі культури та освіти впливали на стан шкільництва й підтримували українську мову в школах [1].

Особливу увагу варто приділити Олені Волонтир, котра досліджує освітню політику польської влади. Вона детально аналізує законодавчі акти, які змінювали систему освіти на Волині протягом 1920-х і 1930-х років. У її роботах розглянуто, як польська влада запроваджувала обмежувальні механізми щодо української мови в освіті та яким чином українські громади адаптувалися до цих умов або протистояли їм.

Таким чином, завдяки зусиллям таких дослідників, проблема українського шкільництва на Волині у міжвоєнний період вивчається з різних сторін від політичної історії до культурної антропології, від аналізу освітньої політики до вивчення індивідуальних стратегій опору. Паралельно польські історики розглядають цю проблему через призму державної системи освіти та адміністративних механізмів.

Зокрема, Клеменс Тшебятівський у своїй монографії «Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918-1932» (Загальна початкова освіта в Польщі 1918–1932) детально аналізує систему загальноосвітніх шкіл у Польщі між двома світовими війнами. Він досліджує організацію шкільної мережі, адміністративні структури, систему управління школами та розподіл фінансових і матеріальних ресурсів. Тшебятівський застосовує класичний соціально-адміністративний підхід, розглядаючи шкільництво як державну інституцію і оцінюючи його розвиток з точки зору організації та ефективності, а не через призму проблем національних меншин [14].

Урсула Вроблевська у статті «Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP» (Освітня політика польської держави щодо національних, етнічних та релігійних меншин, що мешкали на Східних Кресах) досліджує законодавчу базу та практичну реалізацію освітньої політики Польщі. Вона аналізує, які нормативні акти використовувала польська влада для регулювання прав національних меншин у сфері освіти, а також як змінювалася політика через різні законодавчі реформи. Вроблевська демонструє критичний підхід, підкреслюючи, що значна частина освітньої політики мала інструментальний характер і була спрямована на асиміляцію. Зокрема вона показує механізми контролю над мовою викладання, адміністративну організацію шкіл та структуру шкільних закладів як засіб обмеження автономії національних меншин [15, с. 109–124].

Єжій Дорошевський у праці «Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939» досліджує ідеологічні підвалини польської освітньої політики. Він аналізує вплив католицької та ліберальної освітньої думки на формування державного шкільництва та пояснює, які політичні переконання стояли за політикою освіти і як вони впливали на шкільні програми для національних меншин.

Дорошевський підкреслює, що формально встановлені «рівні права» для меншин часто залишалися декларативними, а на практиці освітня політика могла працювати на асиміляцію та обмеження національної самобутності [16, с. 457–471].

Кшиштоф Санойца у своїх статтях, присвячених політиці польської влади на Кресах, спирається на дослідження Тшебятівського і здійснює глибокий аналіз законодавчих актів і архівних документів, зокрема матеріалів воєводських шкільних органів. Він показує, як організаційно функціонувала система шкіл у прикордонних регіонах та які труднощі виникали у зв'язку з наявністю освітніх меншинних громад. Санойца звертає увагу на конкретні адміністративні та фінансові проблеми, з якими стикалися школи українців, а також на практичні наслідки політики асиміляції, що впливали на розвиток національного шкільництва [17].

Загалом польська історіографія розглядає українське шкільництво у міжвоєнний період крізь призму державної політики та адміністративної організації освіти. Польські дослідники, як-от Тшебятівський, Вроблевська, Дорошевський і Санойца, фокусуються на системі шкіл, законодавчих актах, ресурсному забезпеченні та ідеологічних основах освітньої політики, приділяючи увагу як офіційним деклараціям про рівні права меншин, так і фактичним обмеженням, що мали асиміляційний характер. Вони активно використовують архівні джерела, документи Міністерства освіти та місцевих воєводських органів, що дозволяє відтворити адміністративні й законодавчі механізми. У порівнянні з українськими дослідженнями, які більше наголошують на ролі шкіл у формуванні національної ідентичності, діяльності української інтелігенції та культурно-освітніх осередків, польські праці підкреслюють державний і системний аспект шкільництва. Поєднання цих підходів дає можливість більш комплексно оцінити історичну ситуацію,

показати дискусійність історіографії та багатогранність оцінок освітньої політики Другої Речі Посполитої щодо українців.

Незважаючи на значний доробок, історіографія українського шкільництва Волині продовжує стикатися з проблемами, що потребують подальшого опрацювання. Одна з головних, відсутність синтезуючих праць, які б об'єднували всі компоненти освітнього руху: законодавчу політику, статистичні дані, діяльність освітніх товариств, мережу шкіл та гімназій, а також соціокультурний контекст. Про це свідчить, зокрема, стаття Ю. Крамара та Г. Кондратюка «Українськомовне шкільництво в міжвоєнній Польщі: до проблеми історіографії», де підкреслюється необхідність «цілісного регіонального дослідження, яке не розкладало б тему на розрізнені фрагменти» [9].

Ще одною важливою проблемою є методологічне обмеження: більшість досліджень зосереджені на інституційних аспектах (законодавство, політика), або на аналізі діяльності окремих діячів. Водночас досі недостатньо досліджено шкільний досвід учнів, повсякденні освітні практики, взаємини між учителями і владою, та історію окремих сільських або приватних шкіл. Недостатньо представлена й тематика неформальної освіти: просвітницьких курсів, гурткової діяльності, літературних читань.

Не менш значущою є джерелознавча проблема. Значна частина архівів періоду міжвоєнної Польщі або знищена, або не каталогізована. Це ускладнює доступ до документів шкільних інспекцій, звітів про стан шкіл, документів освітніх товариств. Дослідники, як-от Семенець-Орлова, указують на необхідність продовження архівного пошуку, використання місцевих архівів та колекцій приватних осіб, залучення мемуаристики та усної історії. Серед недостатньо розроблених тем зберігається також порівняльний вимір. Має сенс порівняти ситуацію шкільництва на Волині з Галичиною або Закарпаттям, щоб показати особливості польської національної політики в різних регіонах та реакцію української громади [1].

Дослідження українського шкільництва на Волині використовують широкий спектр методів, що зумовлено складністю та багатогранністю питання. Аналізуються документи шкільних управлінь, польських урядових установ, приватних освітніх товариств, а також документи про діяльність окремих шкіл та вчителів.

Біографічний метод, застосований Семенець-Орловою та Добровичською, допомагає виявити особливості діяльності українських діячів на Волині як суб'єктів освітньої політики. Завдяки цьому методу ми отримуємо цілісні портрети людей, які відстоювали українське шкільництво в умовах політичного тиску.

Контент-аналіз, який використовується у вивченні навчальної літератури та підручників, дозволяє зрозуміти, які тексти формували світогляд учнів і яким чином через них трансливалася українська ідея. Наприклад, у дослідженні «Ukrainian-language educational literature in the educational space of the Volhynian Voivodeship (1921–1939)» йдеться про те, як українські твори в навчальних матеріалах сприяли збереженню національної пам'яті [6, с. 44 – 54].

Соціокультурний підхід застосовується для аналізу взаємодії освіти з іншими сферами життя: релігією, культурою, політикою, діяльністю громадських організацій («Просвіта», «Рідна Школа»). Цей підхід підкреслює, що школа на Волині була не лише освітньою, а й культурною інституцією, що сприяла збереженню та передачі традицій.

Вивчення історіографії українського шкільництва на Волині у міжвоєнний період має глибоке значення як для національної історії, так і для педагогіки. Через аналіз історії школи ми можемо зрозуміти, як саме формувалася українська ідентичність у часи політичного підпорядкування. Саме школа стала тим середовищем, де українці зберігали мову, традиції, культуру та виховували нові покоління, здатні протистояти асиміляційним процесам [1].

З погляду гуманітарної науки, вивчення шкільництва дозволяє краще зрозуміти механізми взаємодії між владою та національними меншинами, а також прояви психологічного і культурного спротиву. Для освітнього процесу ці дослідження є важливими у формуванні сучасної педагогічної думки, вони показують, що школа може бути не лише місцем навчання, а й інструментом захисту національної ідентичності.

У сучасному контексті, коли Україна знову переживає проблему захисту власної мови й культури, історія волинського шкільництва має особливу актуальність. Вона дає цінні уроки для сучасних педагогів, істориків, культурологів і політиків, демонструючи, як одна з найбільш мирних інституцій школа, може стати потужним фактором національного відродження.

1.2 Джерела

Дослідження проблеми українського шкільництва на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) неможливе без ретельного вивчення різноманітної джерельної бази, що охоплює як офіційні документи Другої Речі Посполитої, так і матеріали громадських організацій, приватні свідчення та публіцистику того часу. Комплексний аналіз таких джерел дозволяє реконструювати не лише адміністративні рішення польської держави щодо української освіти, але й культурно-освітній рух українського населення, форми опору асиміляційній політиці та роль інтелігенції в збереженні української ідентичності.

Архівні матеріали становлять центральний елемент джерельної бази для дослідження історії українського шкільництва на Волині. Вони охоплюють документи державних установ Польської Республіки, місцевих органів влади, освітніх закладів та громадських організацій.

Матеріали Міністерства релігій і публічної освіти Польщі (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, MWRiOP) є ключовими для розуміння освітньої політики польського уряду. В архівних фондах цього міністерства містяться постанови, інструкції, листування з місцевими органами, статистичні звіти про стан шкільництва в регіонах. Ці документи дозволяють простежити, як змінювалася політика щодо української освіти, зокрема в контексті впровадження так званого «грабського закону» (Lex Grabski) та подальших асиміляційних заходів. За допомогою цих джерел можна виявити процедури перетворення українських шкіл на двомовні, механізми закриття приватних закладів, приклади репресій проти українських педагогів [1].

Особливе місце серед архівних джерел займають фонди Волинського воєводського управління, де зберігаються матеріали, що відображають реалізацію освітньої політики на місцевому рівні. Серед них: кореспонденція між воєводою та міністерськими чиновниками, звіти повітових старост, дані про кількість учнів у школах різних типів, протести населення проти насильницької колонізації освіти. Ці документи дозволяють реконструювати реальне становище українських шкіл на Волині, зокрема умови їхнього функціонування, скарги громади, випадки масових протестів [2].

Документи повітових старостів і гмінних рад містять місцеву нормативну документацію: рішення щодо шкільної мережі, протоколи громадських зборів, які фіксують реакцію українського населення на наступ польської влади на освіту. Саме ці джерела є вкрай важливими для розуміння того, як польська політика впливала на повсякденне життя волинських українців та які форми спротиву вони застосовували. Також значну увагу дослідники приділяють матеріалам вчительських семінарій, українських гімназій, педагогічних курсів, адже саме в них формувалася українська освітня еліта. Документація цих установ містить навчальні плани, інформацію про викладацький склад, переписку з освітніми органами усе це дає змогу проаналізувати, як українська

освіта виживала в умовах тиску, і якими були можливості підготовки вчителів для українських шкіл. Більшість документів зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Державному архіві Волинської області, а також у польських архівних установах: Archiwum Akt Nowych у Варшаві та Архіві в Любліні [11].

Основа політики польського уряду щодо українського шкільництва закладалася в системі законів і постанов, ухвалених у міжвоєнний період. Найвагомим серед них став так званий березневий «грабський закон» - Lex Grabski (1924 р.), який дозволяв існування лише двомовних шкіл, де польська мова була основною, а мова меншини другорядною. Цей закон фактично обмежував можливість функціонування українських шкіл і сприяв швидкій колонізації освіти. Важливим був і закон 1931 року, що регламентував «об'єднання мовного навчання» формально він передбачав двомовність, але на практиці вводив домінування польської мови, а українська використовувалася лише факультативно. Це стало прямою загрозою для збереження українського мовно-культурного простору [4].

Також варто згадати постанови 1934 і 1937 років, які остаточно закріплювали монокультурний підхід у школах національних меншин і фактично узаконювали асиміляційний курс Польщі. Аналіз правової бази дозволяє зрозуміти, як адміністративні заходи формували освітнє середовище Волині, нав'язували колонізацію та спричиняли спротив місцевого населення.

Статистичні матеріали є надзвичайно цінними для кількісного аналізу стану українського шкільництва. Звіти Міністерства освіти, окружних інспекцій, воєводських управлінь та переписи населення дають уявлення про кількість шкіл, учнів, педагогів, мову викладання, соціальний склад учнів. Особливо важливими є дані переписів з 1921 і 1931 рр., що відображають етнічний і мовний склад населення Волині, частку українців у шкільних закладах. Статистика підтверджує, що з 1924 року різко скорочувалася мережа

українських шкіл, а кількість двомовних навчальних закладів неухильно зростала. Статистичні зведення фіксують також численні випадки закриття шкіл із українською мовою навчання й переведення їх на польську. Тому ці джерела дозволяють оцінити масштаби та динаміку асиміляційної політики [12].

Газети та журнали міжвоєнного періоду відображають настрої суспільства і є важливим джерелом для вивчення дискурсу навколо освітньої політики. З українських видань слід виокремити «Діло», «Наші дні», «Українська громада», «Волинь» в них публікувалися статті, звернення громад, аналітичні матеріали щодо стану освіти, випадки утисків українських шкіл, дії польської влади. Польські газети: «Gazeta Polska», «Kurier Wileński» вміщували матеріали, що відображали офіційну позицію уряду й суспільну підтримку полонізації. Преса є також джерелом інформації про виступи українських діячів, діяльність організацій на захист освіти та численні конфлікти на національному ґрунті [12].

Мемуаристичні джерела, щоденники, листи українських педагогів, громадських діячів і звичайних людей становлять надзвичайно важливу частину джерельної бази. Вони дозволяють відчутти особистісний вимір боротьби за національну школу, висвітлюють атмосферу у школах, взаємини між учнями, вчителями та владою. Мемуари діячів, як-от М. Лозинського, І. Крип'якевича, а пізніше І. Лисяка-Рудницького, включають роздуми про становище української освіти, культуру спротиву, та перспективи національного руху. Такі джерела служать цінним доповненням до офіційних документів.

Не можна обійти увагою діяльність українських організацій, таких як «Рідна школа», «Просвіта», Українське педагогічне товариство, які активно виступали за права національної освіти. Їхні протоколи, звернення, плани роботи, статистика дають змогу простежити альтернативні освітні зусилля, спрямовані на розвиток приватних шкіл, недільних курсів, випуск навчальних підручників, популяризацію рідної мови. Ці матеріали засвідчують, що попри

репресивні кроки уряду, українці продовжували будувати власну освітню інфраструктуру, часто нелегальну, але ефективну [5].

Таким чином, джерельна база з історії українського шкільництва на Волині міжвоєнного періоду є багат шаровою, різноплановою і потребує комплексного аналізу. Вона включає офіційні документи, що фіксують політику уряду; статистику, яка демонструє її наслідки; пресу, що відображає суспільні настрої; і мемуари, які дають змогу побачити людський вимір тих подій. Завдяки залученню цих джерел дослідники можуть ґрунтовно відтворити історію освітніх процесів, показати наслідки асиміляційної політики й висвітлити боротьбу українців за збереження своєї ідентичності в складних політичних обставинах.

РОЗДІЛ 2

СТАН УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 1921 - 1939 РР.

2.1 Типи та мережа шкіл, навчальні програми

У міжвоєнний період освітня інфраструктура на території Волині включала початкові школи, середні заклади, професійно-технічні училища, а також елементи позашкільної освіти, що формували внутрішню структуру навчального процесу на Волині [19]:

- Початкова (народна) школа була широко розповсюджена в сільських районах, де функціонували однокласні або кілька класні заклади з обмеженими ресурсами.
- Середні школи («гімназії», «реалки») існували як для молоді, що готувалася до вищої освіти, так і для тих, хто мав намір опанувати практичні або технічні спеціальності.
- Професійна та технічна освіта набувала розвитку як окрема ланка — училища ремісничого, сільськогосподарського і торгового напрямку.
- Позашкільні освітні форми — читальні, гуртки, бібліотеки, клуби — теж відігравали роль у культурному та освітньому житті Волині. Вони сприяли поширенню освіти серед населення, зокрема серед національних меншин, і підтримували мовну й культурну самосвідомість. Водночас держава контролювала освітню політику, намагаючись через програми, кадрове забезпечення й навчальну літературу впливати на мовну й національну ситуацію в регіоні.

Про ці та інші структурні елементи шкільництва на території Волині поговоримо далі.

Окрім поділу за рівнями навчання, умовно можна поділити наявні навчальні заклади за мовою викладання. Зокрема, у 1927/1928 навчальному році на території Волині було представлено 3 основні типи початкових шкіл: польськомовні (становили 31,6% від загальної кількості початкових навчальних заклади), польськомовні, але з українською мовою як окремим предметом (29,4%), двомовні (35,2%). Загальна чисельність початкових шкіл, з виключно українською мовою викладання, становила лише 5 шкіл, що у відсотковому відношення – 0,4% [20].

Політика нового уряду була більш прихильна до створення шкіл, де українська мова була окремим предметом, проте основна маса уроків проходила польською. Фактично, такими кроками влада демонструвала пом'якшення в національній політиці, хоча в довгостроковій перспективі це лишалось черговим інструментом асиміляції місцевого населення.

Для розуміння всієї катастрофічності картини, варто зазначити, що в Луцьку на кінець 1920-х років не було жодної школи, де б викладання велось українською мовою [22].

7 лютого 1919 року польським урядом було видано Декрет «Про всезагальну обов'язкову освіту». Згідно документу на всій території Польщі вводилось обов'язкове семирічне навчання у загальноосвітній школі. У кожній місцевості (гміні), де проживало щонайменше 40 дітей віком від 7 до 14 років, повинна відкриватись початкова школа. До моменту запровадження повних семирічних шкіл передбачалося зберегти існуючі та відкривати нові початкові заклади з коротшими програмами — чотирирічним або п'ятирічним обов'язковим навчанням і відповідно трирічним чи дворічним додатковим курсом [19].

Хоча документ мав прогресивний характер, уніфікувавши систему шкільної освіти Польщі та проголосивши семирічну обов'язкову освіту, він водночас містив низку суттєвих недоліків. Зокрема, положення Декрету, що

дозволяло організувати чотири- та п'ятирічні школи та передбачало обов'язкове навчання поза школою, створювало умови для маніпуляцій і порушувало принципи демократичної освіти, сприяючи вибірковому підходу до шкільництва. На практиці так званий шкільний дуалізм означав паралельне існування окремих шкіл для різних соціальних груп: загальна семирічна школа для дітей із нижчих верств населення та навчальний цикл із 4-х класів загальної школи і 8-ми класів гімназії для дітей із привілейованих прошарків [19].

Формально до гімназії приймали всіх бажаючих після закінчення 4-х класів загальної школи за умови успішного складання вступних іспитів. Проте на практиці більшість учнів потрапляла до гімназій лише після спеціальної домашньої підготовки або відвідування підготовчих класів (нижчої гімназії), що діяли при приватних середніх закладах. Це фактично закривало шлях до гімназійної освіти для сільських дітей, які продовжували навчання у семирічній загальноосвітній школі: у гімназіях навчалося лише близько 13 % сільських дітей із заможних сімей і лише 3 % дітей робітничих родин [23].

Паралельно з розвитком початкової освіти формувалася система загальноосвітніх середніх шкіл. Середню освіту в Польщі надавали гімназії та ліцеї. Оскільки у 1920–1930-х роках на території Волинського воєводства не діяло жодного вищого навчального закладу, саме середні школи виконували ключову роль у підготовці освіченої інтелігенції краю [24]. Положення щодо організації та змісту навчання в середніх школах було викладено в офіційному документі Міністерства віросповідань і народної освіти (відділ середньої освіти) під назвою «Академічна програма середньої школи».

Після закінчення чотирікласної початкової школи учні мали можливість продовжити навчання в гімназії. Восьмирічна гімназія поділялася на два ступені: трирічний підготовчий (нижча гімназія) та п'ятирічний основний (вища гімназія). Гімназії поділялися на три типи: математично-природничі, гуманітарні з вивченням латини та класичні, де вивчали латину й грецьку мову [25].

За статистичними даними 1920/21 навчального року в Польщі налічувалося 733 гімназії, з яких 520 були приватними. Розподіл середніх шкіл по території країни був дуже нерівномірним. На землях колишнього Королівства Польського діяли лише 19 державних та 357 приватних шкіл. У Галичині функціонувало 160 середніх закладів (90 державних і 70 приватних). На східних територіях чотирьох шкільних округів — Віленського, Новогородського, Поліського та Волинського — налічувалося 89 середніх шкіл, з яких 66 були приватними, причому 62 обслуговували національні меншини: російську, литовську, білоруську, українську та єврейську [21].

Слід зазначити, що приватні гімназії були практично єдиною можливістю для представників національних меншин здобути середню освіту рідною мовою. Наприклад, на Волині у міжвоєнний період не існувало жодної державної гімназії з українською мовою викладання.

Проте навіть навчання в приватних закладах не завжди давало випускникам можливість продовжити освіту у вищих навчальних закладах, оскільки вони не мали прав державних шкіл і тому не могли вступати до університетів. Тому приватні гімназії прагнули отримати статус державних. Для цього навчальний заклад мав відповідати низці вимог: узгодженість програм із державними школами, наявність кваліфікованих педагогів, достатнє науково-методичне забезпечення та належна матеріально-технічна база. Не всі приватні гімназії могли виконати ці критерії, тому не отримували прав державних шкіл.

Моніторинг стану народної освіти у Волинському воєводстві здійснювала Спілка вчителів Польщі. У звіті за 1934 р. зазначалося, що середні навчальні заклади не могли повною мірою реалізувати шкільні реформи через брак шкільних приміщень і підручників, перевантаження класів, нестачу кваліфікованих педагогів, яких часто замінювали практиканти, а також надмірну складність програм при скороченні виховних годин. Ці фактори загалом негативно позначилися на розвитку середньої освіти на Волині [21].

Попри труднощі, позитивним явищем стало активніше залучення жінок до навчання у гімназіях і ліцеях. Конституція 1921 р. гарантувала рівність прав чоловіків і жінок, зокрема й у доступі до освіти, однак рівень неписьменності серед дівчат залишався вищим, ніж серед хлопців. На початку 1920-х рр. дівчата могли здобувати середню освіту лише в кількох жіночих гімназіях, що діяли ще до відновлення польської державності. Серед них — Луцька жіноча гімназія ім. А. Н. Коленко, заснована у 1902 р. як училище для підготовки дівчат до ведення домашнього господарства.

У таких гімназіях діяли дві ради (опікунська та педагогічна), а також батьківський комітет. Жіночі гімназії, зазвичай, були платники, чого не можна сказати про чоловічі. У зв'язку із цим, батьківський комітет не рідко звертався до кураторії із проханням звільнити дітей від оплати [24].

Варто також зазначити, що упродовж всього міжвоєнного періоду кураторії Волинського воєводства проводила значну роботу, що була спрямована на будівництво нових ліцеїв та гімназій. Однак значна частина середніх навчальних закладів і надалі діяла в непридатних для навчання приміщеннях, де бракувало навчальних матеріалів, підручників і кваліфікованих педагогів. Попри це, освітні закони міжвоєнного періоду забезпечили організаційну впорядкованість середньої школи, узгодивши її діяльність із державними стандартами та вимогами [24].

Для впорядкування та централізації системи освіти в Польщі Сейм у червні 1920 року ухвалив закон «Про тимчасовий устрій шкільних властей». Документ встановив єдину вертикаль управління освітою, на чолі якої стояв Міністр віросповідань і народної освіти. Територію держави поділили на шкільні округи (кураторіуми), очолювані кураторами, яких призначав Начальник держави за поданням міністра [18].

Закон передбачав створення при кураторіумах окружних шкільних рад, до складу яких входили не лише освітяни, а й представники місцевих

громадських та релігійних об'єднань. Така модель мала забезпечити поєднання державного контролю з участю громади в управлінні освітою. Водночас ухвалений закон закріпив централізований характер освітньої системи, підпорядкувавши місцеві ініціативи державній політиці та контролю з боку центральних органів влади [18].

У свою чергу окружні кураторіуми поділялись на шкільні повітові інспекторати. Завдання останніх полягало у організації, керівництві та нагляді за всіма типами шкіл та навчальних закладів [18].

У лютому 1922 року польським сеймом було ухвалено Закон «Про організацію та утримання державних початкових шкіл». Згідно нововведень обов'язок утримання та організації початкових шкіл розподілявся між гміною та державою. Відповідно до статті 2 закону, розроблення плану шкільної мережі в окремому регіоні покладалося на шкільного інспектора. Після розгляду та рекомендацій повітової шкільної ради цей план затверджував куратор відповідного шкільного округу.

Поряд із мало чисельними українськими школами, функціонували польські. За розвиток та діяльність їх відповідала громадська організація «Польська матица шкільна» (тут і далі ПМШ). Метою організації була підтримка початкових, середніх та професійно-технічних польських шкіл. Окрім цього, під опіку ПМШ потрапляли також ремісничо-промислові школи та торгові навчальні заклади [20].

Поляки та українці були не єдиними національностями, що проживали на території Волині в міжвоєнний період. З цієї причини діяли також школи для євреїв, чехів та німців. Зокрема, євреї за чисельністю були на третьому місці після українців та поляків. Вони не лишались в стороні від культурно-освітнього життя краю. Відома єврейська організація, що опікувалась єврейською освітою на Волині в міжвоєнний період – «Гарбут». Воно утримувало три приватні

гімназії у Луцьку, Рівному та Ковелі, а також здійснювало нагляд за роботою 50 початкових шкіл, де викладання велося івритом [31].

На Західній Волині в міжвоєнний період домінували єврейські релігійні школи — хедери та талмуд-торахи, що функціонували у всіх великих містах і містечках воєводства. Існували два типи таких закладів: приватні, розташовані зазвичай у домівках учителів-меламедів, та громадські, утримувані єврейськими релігійними громадами (кагалами). Основну увагу в хедерах і талмуд-торах приділяли релігійному вихованню, вивченню мови, культури, звичаїв і релігії єврейського народу. Навчання проводилося для хлопців віком від 5 до 12 років, повний курс тривав 8 років [31].

Хедери, які традиційно існували на польських землях, були суто релігійними закладами. Після проголошення незалежності Польщі, незважаючи на протести ортодоксальної єврейської громади, розпочалася їх поступова реорганізація, що сприяло появі хедерів «нового типу». У таких реформованих хедерах на релігійні предмети відводилося від 27 до 37 годин на тиждень, тоді як на світські дисципліни — близько 12 годин. Релігійні предмети викладалися мовою ідиш за власними програмами, а світські — польською мовою відповідно до програм, затверджених міністерством віросповідань і народної освіти.

Багато приміщень хедерів не відповідали встановленим вимогам для навчальних закладів, тому їхні засновники нерідко уникали державного контролю та інспекцій, не здійснюючи офіційної реєстрації. Унаслідок цього частина таких шкіл діяла нелегально, що значно ускладнює визначення їхньої точної кількості на території Польщі в міжвоєнний період [31].

У Луцьку та Рівному частина єврейських шкіл діяла під опікою товариства «Талмуд-тора», яке займалося поширенням єврейської культури та освіти серед малозабезпечених верств населення. У 1920–1930-х рр. товариство утримувало школи, вечірні курси, бібліотеки, організовувало літні табори й благодійні акції для підтримки єврейського шкільництва на Волині [31].

В школах, якими опікувалась «Галмуд» процвітало не лише освітнє життя, а й єврейська мова та культура. У навчальну програму було вкладено принципи, що сприяли формуванню національної ідентичності та підготовці молоді до активної участі в громадському житті.

Поряд з вже згаданими діяли німецькомовні школи. Вони перебували на утриманні самих німецьких громад та лютеранської церкви. На 1929 рік у Луцьку та інших містах діяли близько 70 німецькі школи. Основна маса були приватними і лише 17 носило статус державної. Приватні школи носили назву канторських і викладання там велось виключно німецькою. Право відкривати або закрити ці навчальні заклади належало виключно євангелістсько-лютеранським консисторіям. Вчителями в німецьких школах були духовні особи — так звані кантори, яких обирали парафіяни. Тому такі навчальні заклади називали канторськими школами, а їх головним завданням, з погляду духовенства, була підготовка дітей до обряду конфірмації [30].

Повний контроль над канторськими школами здійснювали місцеві пастори, причому в деяких колоніях навчальні заклади розташовувалися прямо в кірхах або при молитовних будинках. Пастори призначали вчителів, контролювали навчальний процес та проводили іспити для дітей перед обрядом конфірмації. Школи, засновані пасторами, мали статус приватних навчальних закладів. До 1927 р. пастори щорічно отримували від Волинського кураторіуму концесію на утримання канторських шкіл, згодом вона стала безстроковою [30].

Власної інтелігенції німецькі колоністи не мали, тому вони не запрошували поляків-вчителів через різницю у віросповіданні, вважаючи, що католик «зіпсує віру їхніх дітей». Залучити вчителя-німця з центральних чи західних воєводств було складно, адже не кожен погоджувався переїжджати на «занедбане Полісся» з його непростими умовами життя. Зазвичай кантору виділяли невелику ділянку землі, яку він мав обробляти самостійно, якщо не отримував допомоги від сусідів-колоністів.

Щоб підвищити кваліфікацію німецьких учителів, щороку під час канікул у Рожищах Луцького повіту пастори організували для канторів кількатижневі освітні курси. Більш заможні німецькі колонії надсилали своїх канторів на навчання до Німецького народного університету у Дорнфельді (Львівське воєводство) [30].

Шкільний кураторіум на Волині опікувався канторськими школами до березня 1932 р., коли була впроваджена освітня реформа, ініційована міністром віросповідань і народної освіти Янушем Єнджиєвичем. У світлі політики полонізації, польська влада не лишила це просто так. У 1930-х роках проводиться процес поступового переходу німецьких шкіл під державний контроль. Більшість канторських шкіл закриваються. На заміну їм відривають польсько-німецькі навчальні заклади. Це в свою чергу призвело до негативних наслідків у вигляді суттєвого скорочення шкіл для німецьких національних меншин. До прикладу, у 1934/1935 навчальному році з 53 приватних навчальних заклади, лишається діяти всього 26 [20].

Навчальний рік у німецьких школах формально тривав з вересня до травня, проте фактично діти відвідували заняття лише 5–6 місяців (з листопада до початку квітня), решту часу працюючи на господарстві та допомагаючи батькам під час весняних і осінніх польових робіт. Заняття проводилися п'ять днів на тиждень, зранку до обіду, загальна тривалість навчання становила близько 32 годин на тиждень. У канторських школах не існувало уніфікованих навчальних програм, бракувало шкільного приладдя, підручників та методичних матеріалів. Через це рівень грамотності серед німецьких дітей на Волині залишався досить низьким порівняно з іншими воєводствами [30].

Мала свою мережу шкіл і чеська національна меншина. Опікувалась чеським шкільництвом громадська організація «Чеська матіца шкільна». Одним з найбільш вагомих досягнень організації стало відкриття чеської школи на

Волині у 1929 році. У перший рік функціонування навчальний заклад мав 3 класи. Проте поступово до 1934 року вдалось здобути статус семирічки [25].

Російськомовна освіта в міжвоєнній Польщі здебільшого мала приватний характер. Такі навчальні заклади — як початкові, так і середні — функціонували під опікою громадсько-культурних організацій, серед яких провідне місце займало Російське товариство добротності (РТД). На Волині під його патронатом діяла приватна семикласна школа в Ковелі, де у 1929 році навчалося 40 учнів, а також приватні російські гімназії в Луцьку та Рівному. Обидві останні фінансувалися виключно коштом РТД [21].

Окрім шкільництва, на території Волині діяли також професійно-технічні навчальні заклади. Зокрема, учительська гімназія імені Гуго Коллонтая. Заснований у 1924 році, це був приватний навчальний заклад, що готував учителів для неповних середніх та початкових шкіл. Також при семінарії діяли курси підвищення кваліфікації, де щороку проходили перекваліфікацію близько 100 вчителів [29].

Для повнішого розуміння освітніх процесів на території Волині варто простежити зміст і спрямованість нормативних документів, які визначали порядок організації шкільництва та зміст навчальних дисциплін.

Загалом, як вже неодноразово було згадано вище, польський уряд розглядав освіту як один з елементів асиміляції місцевого населення. Водночас програми адаптувалися до місцевих умов, зокрема високого відсотка українського населення, обмеженої шкільної інфраструктури та нестачі педагогів.

Як приклад наводимо школу, яка діяла в цей період в Голобах. У 1925/1926 навчальному році навчальна програма складала 244 лекційні години. Навчання проводилось польською мовою, проте 1 урок на тиждень передбачався українською [26].

У першому класі дітей навчали писати і читати виключно польською мовою. Якщо школа була утравістична, то читання та писання українською мовою розпочиналась із другого класу. У початкових загальноосвітніх школах із 4-го по 7-й клас такі предмети, як історія та географія, викладалися лише польською мовою. В українських школах українською мовою навчали основам природознавства (по 1 годині на тиждень), малюванню, трудовому навчанню та фізичній культурі [29].

Невід'ємною частиною навчального процесу було відзначення польських державних свят. Найбільш урочисто відзначали День незалежності Польщі та День Конституції. У ці дні організовували різноманітні заходи: проводили покладання квітів до пам'ятників видатних постатей та служби в церквах.

У контексті навчального процесу, варто згадати ще один навчальний заклад на території Волині. Це гімназія № 702 імені Юліуша Словацького у м. Ковель. За своєю структурою була коєдукаційною, тобто в ній навчалися як хлопці, так і дівчата. Навчальний рік тривав близько 10 місяців — з 1 вересня до кінця червня. Щороку тут навчалося приблизно 300 учнів, переважно дітей землевласників, військових поселенців із околиць Ковеля та сімей інтелігенції. Загальний термін навчання у гімназії складав 8 років: 6 років у «гімназії нового типу» та ще 2 роки у ліцеї. Протягом навчання учні складали лише двічі іспити — вступні на конкурсній основі та випускні [29].

Директором гімназії з 1921 року до початку 1930-х був учитель фізики Ян Ляковський. Завдяки його ініціативі у 1924 році в закладі почав працювати літературно-історичний гурток, а в 1926 році збудували каплицю. Керував діяльністю гуртка професор історії Кастан Лукашевич. Наприкінці існування гімназії, яка діяла до липня 1939 року, при гуртку відкрили музей «Землі Ковельської». Експозиція музею мала культурно-пізнавальний характер, складалася з семи залів та включала відділи археології, історії, нумізматики й

етнографії. Через активну діяльність музею гурток пізніше перейменували на краєзнавчий імені Л. Савіцького [26].

На наш погляд, характеристика навчальних закладів у цей період не була б повною, якщо не згадати про професійно-технічну освіту. Справа в тому, що у міжвоєнний період Польща потерпала від економічних наслідків Першої світової війни. Країна потребувала відбудови, а поряд із цим ще й кваліфікованих спеціалістів. Уряд вирішив об'єднати цю проблему із освітнім питанням. Таким чином, вирішувалось одразу кілька питань, в тому числі й залучення молодого покоління до відбудови країни.

Уряд розпочав цілу кампанію, направлену перед усім на молодь, в якій пропагував престижність технічних професій та вступ до навчальних закладів професійно-технічного спрямування. Головною мотивацією було те, що професії в галузях сільського господарства, торгівлі та промисловості користуються значним попитом, тому отримання відповідних знань у системі професійно-технічної освіти надає молоді широкі можливості для майбутнього [29].

Тривалий час розвитком професійної освіти в Польщі займалися переважно приватні та громадські організації, а держава почала активніше втручатися в цю сферу лише наприкінці 1920-х років. У міжвоєнній Польщі існувало кілька типів професійних шкіл [29]:

1. Школи загального типу тривалістю 3–4 роки, куди приймали учнів, які закінчили чотири класи середньої або сім класів початкової школи;
2. Школи вищого типу з навчанням протягом 7–8 семестрів для випускників шести класів середньої загальноосвітньої школи;
3. Трирічні агротехнічні школи, що приймали випускників семикласної початкової або чотирьох класів середньої школи.

Випускники таких закладів отримували разом із середньою освітою професійну кваліфікацію. Окрім того, діяли спеціалізовані жіночі професійні

училища — торгово-промислові, школи домашнього господарства тощо. Загалом у 1938 році в Польщі налічувалося 764 професійних училища [26].

Головним завданням системи професійно-технічної освіти Польщі стало якісне планування фахового шкільництва з урахуванням регіональних потреб. Навчальні заклади поділялися за спеціалізаціями: ремісничо-промислові, адміністративно-торговельні, сільськогосподарські, комунікаційні та з ведення домашнього господарства.

Регулювали питання професійно-технічної освіти ряд законодавчих актів. Серед них: «Закон про народні сільськогосподарські школи» від 9 липня 1920 року; «Закон про додаток до промислового податку» від 1923 року; «Закон про охорону праці жінок і малолітніх» від 1924 року; «Закон про устрій шкільництва» від 1919 року, стаття 27 якого проголошувала становлення фахових шкіл засадничого типу, які повинні були надавати спеціалізовану теоретичну та практичну підготовку [29].

За формою власності професійні школи поділялись на державні, приватні та комунальні (ними опікувались органи місцевого самоврядування). За структурою були поділені на 3 рівні: перший – фахові школи нижчого рівня, другий – гімназії та ліцеї, третій – спеціальні курси.

Викладачі у таких навчальних закладах повинні були мати як педагогічні здібності, так і практичний досвід. Обов'язковою була наявність диплому про вищу технічну освіту [20].

Навчальні програми для професійно-технічних шкіл усіх рівнів будувалися на поєднанні теоретичних занять із виробничою практикою та широким використанням наочних матеріалів; усі підручники й посібники мали бути належно ілюстровані. Поряд із технічними предметами значну увагу приділяли загальноосвітнім дисциплінам, поділеним на дві групи. Перша охоплювала предмети, пов'язані з фаховою підготовкою — математику, фізику, хімію, креслення. Друга сприяла розумовому, моральному й фізичному розвитку

учнів і включала релігію, польську мову, історію, науку про громадянство й Польщу, гігієну, гімнастику та підготовку до військової служби. Викладання у професійних та технічних закладах здійснювалося лише польською мовою [26].

На території Волинського воєводства діяло торгівельне шкільництво, що поділялось на 2 групи: купецьке та адміністративно-торгівельне. Спеціалізація цього типу шкіл готувала учнів до роботи в торгівлі, комерційній сфері та кооперативах. Існували чоловічі, жіночі та змішані заклади. Навчання в купецьких гімназіях тривало 3–4 роки: перші три роки забезпечували загальну підготовку для працівників роздрібною торгівлі, а четвертий рік був присвячений вузькій фаховій спеціалізації [26].

У березні 1932 року польський Сейм ухвалив закон «Про організацію системи освіти», який докорінно реформував початкові, середні та професійні школи. За прізвищем тодішнього міністра віросповідань і народної освіти Я. Єджеєвича ця освітня реформа отримала неофіційну назву «єджеєвічувка» [19].

Реформа підтвердила семирічну обов'язкову початкову освіту, водночас запровадивши організаційне та програмне диференціювання шкіл на три ступені [19]:

1. Школа I рівня (чотирикласна) — навчання за програмою перших чотирьох класів із елементами старших (5–7) класів: перші два класи по одному року, третій — два роки, четвертий — три роки;

2. Школа II рівня (шестикласна) — навчання за програмою 1–6 класів з елементами 7-го, шостий клас тривав два роки;

3. Школа III рівня (семикласна) — повна програма семирічної школи, кожен клас навчався один рік.

У «Статуті початкової школи» 1933 року були встановлені додаткові критерії: школа I рівня мала налічувати 60–120 учнів, II рівня — 121–210, III рівня — від 211 до 310 і більше. Відповідно, школи II–III ступенів відкривалися лише у великих населених пунктах, а в сільській місцевості переважали школи I

рівня. Це ускладнювало доступ сільських дітей до середньої та вищої освіти через розрив у навчальних програмах.

Реформа 1932 року також вплинула на систему середньої освіти. Замість восьмирічної гімназії запровадили шестирічну середню загальноосвітню школу, яка складалася з чотирирічної гімназії та дворічного ліцею, розділених обов'язковими випускними іспитами («матура»). Програма гімназії базувалася на навчанні початкової школи II ступеня (5–6 класи), тому до гімназії могли вступати лише учні, що завершили шістькласів початкової школи. Це значно обмежувало можливості сільської молоді здобути середню та вищу освіту [19].

2.2. Польська освітня політика

З перших років існування незалежної Польської держави, питання освіти було підняте на рівень державної політики. В одній із перших урядових декларацій Польщі від 20 листопада 1918 року зазначалося про необхідність запровадження в державі «загальної, світської та безоплатної школи, рівною мірою відкритої для всіх громадян» [19].

На наш погляд варто зауважити, що освітня політика на території Волині в міжвоєнний період визначалась перед усім прагненням польської влади до асиміляції місцевого населення. Освіта, як і культура та інші сфери життєдіяльності, були лише інструментами в руках окупаційної влади. Метою ж було створення польськомовного середовища, що в подальшому мало сприяти колонізації українців, а поряд з тим позбавити їх національної ідентичності та нівелювати практично всі культурні особливості.

У міжвоєнний період рівень освіти на території Волинського воєводства був у край низьким, порівняно з іншим регіонами тогочасної Польщі. Згідно перепису населення, що було проведено у 1921 році, 75% від загальної чисельності мешканців не мало навіть початкової освіти [21]. Ще нижчим цей показник був серед сільського населення.

На середину 1920-х років у місті Луцьк проживало всього близько 29 тисяч мешканців та навчалось приблизно 2300 учнів, на яких було розраховано 66 вчителів. Для цього діяли 9 загальноосвітніх та професійних навчальних заклади, а саме: 2 польські та 2 українські школи, 2 професійні польські школи (одна чоловіча та одна жіноча), а також 3 єврейські школи.

Щоб якось вплинути на не дуже сприятливу ситуацію з освітою на Волині ще у травні 1922 року в Луцьку польською владою було організовано кураторіум Волинського шкільного округу (дещо пізніше його перенесуть до Рівного) [27].

Чи не найпершим рішенням кураторіуму став циркуляр, що зобов'язував усіх вчителів на території Волинського воєводства у період до 2-х місяців отримати польське громадянство. Усі незгодні з таким нововведенням повинні були покинути свої посади. Очевидно, що не всі мали бажання та навіть змогу отримати нове громадянство. Тому дане рішення потягнуло за собою негативні наслідки у вигляді скорення штату україномовних викладачів на території Волині. На їх місце було призначено польських вчителів, які практично не знали української та не рідко були без спеціальної підготовки.

Таким чином, можна прослідкувати як ще одну негативну тенденцію в розвитку освіти на території Волині. На наш погляд, фактично, це можна вважати як інструмент поступового витіснення української освіти та заміни її на польський мовний та освітній простір. Для підкріплення цієї тези, варто також згадати, що на кінець 1922 року, на території Волині працювали близько 1600 польських вчителів [19].

Не покращував ситуацію ще один факт. На початку 1920-х років польська влада закриває українські семінарії у Дедеркалах, Дермані та Зимному. Згадані заклади готували майбутніх вчителів для україномовних шкіл [20].

31 липня 1924 року Польща приймає так званий «закон Грабовського», який мав на меті впорядкувати основи функціонування шкіл для національних

меншинах на території східних воєводств. Очевидно, нововведення в галузі освіти були покликані для того, щоб в першу чергу покращити становище польськомовних закладів. Згідно з положеннями закону, в регіонах, де проживало змішане населення, переважаючим типом навчальних закладів мали бути школи, де викладання велось польською мовою. Для того, аби відкрити україномовну школу, потрібно, щоб україномовне населення громади становило не менше як 25%. Та й це не кінець, оскільки для того, аби дитина навчання в такій школі, батьки повинні були написати спеціальну заяву. Якщо у громаді знаходилось 20 дітей, що бажали вчитись польською мовою, то будь-яка україномовна школа ставала утраквістичною – половина предметів викладалась польською, інша – українською [28].

С. Грабський прагнув реформувати й систему середньої освіти. У 1927 р. Міністерство віросповідань і народної освіти запровадило модель єдиної семирічної початкової школи, на основі якої створювалася п'ятикласна середня школа. У січні 1929 р. міністерською постановою було прирівняно навчальні програми трьох старших класів початкової школи до трьох нижчих класів середньої. Це рішення, однак, призвело до уповільнення розвитку мережі семирічних шкіл і звузило можливості здобуття неповної середньої освіти [24].

Від 7 січня 1925 року подальше впровадження даного закону коригувалось згідно наказу Міністерства віросповідань та народної освіти. Згідно з останнім було започатковано шкільний плебісцит, за результатами якого вирішувалось питання відкриття того чи іншого типу шкіл (україно-, польсь- або двомовних). У свою чергу місцева влада робила все можливе, аби не допустити або унеможливити відкриття виключно україномовних шкіл. Таким чином, лише за навчальний рік 1925/1926 було ліквідовано близько 300 українські школи. У більшості випадків, на їх місці поставали утраквістичні навчальні заклади [25].

У доповненнях до освітнього закону, що побачили світ на початку 1925 р., вимагалось від батьків дітей шкільного віку письмового підтвердження їх

бажання на отримання освіти рідною мовою. Відповідні документи польська влада змушувала батьків подавати до місцевих війтів або ж нотаріусів, які чинили всілякі можливі перепони на шляху до реєстрації заяв. Найпоширенішим способом у відмові реєстрації заяв залишалася вимога «метрикального витягу для доказу, що селянин має дітей шкільного віку»[28].

Завдяки цим крокам польської влади в сфері освіти, наприкінці 1920-х років, на території Волині не залишилось жодного навчального закладу з виключно українською мовою викладання. Винятком були приватні заклади, хоча їх чисельність скоротилась до 7.

Черговим підтвердженням антиукраїнської політики містилося в розпорядженні міністра віросповідань і освіти Польщі від 12 квітня 1927 р. (ч. 2234/27), яким було встановлено, що державною мовою шкільної документації, педагогічних нарад і конференцій є польська. Для приватних шкіл передбачалося, що написи та оголошення на фасадах і всередині будівель повинні бути двомовними — польською та мовою навчання. При цьому мовою неофіційного спілкування та кореспонденції з фізичними і юридичними особами дозволялося користуватися мовою навчання конкретної школи [28].

Серед ключових проблем початкової освіти Г. Юзевський особливу увагу приділяв питанню утраквістичного навчання. На Волині переважали двомовні польсько-українські школи, більшість із яких постали на місці закритих українських навчальних закладів. Воєвода різко засуджував ендеківські способи впровадження утраквізму на східних територіях держави, хоча сам принцип двомовного навчання не заперечував. Навпаки, він вважав його корисним для бікультурного виховання польської та української молоді [32].

Розпорядженням міністра віросповідань і освіти від 29 вересня 1930 р. фактично обмежувалося право українського населення навчати дітей рідною мовою. Згідно з цим документом, зміна мови навчання могла відбутися лише через сім років після остаточного визначення мови викладання для конкретної

школи. Водночас уже 20 лютого 1936 р. Комітет у справах національностей при Раді Міністрів Польщі ухвалив рішення, що скасування утравістичних шкіл неможливе «з огляду на необхідність захисту інтересів польської меншини». Це свідчить про суворе регулювання мовного питання у школах та фактичне обмеження використання української мови у навчанні [28].

Ще одним важливим питанням, яке неодноразово порушував Юзевський і від вирішення якого значною мірою залежали міжнаціональні відносини у сфері волинської освіти, були шкільні плебісцити. Їх проведення регламентували закон про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р., розпорядження Міністерства віросповідань і народної освіти від 7 січня 1925 р. та указ Президента Речі Посполитої від 29 листопада 1930 р., який установлював семирічний термін подання декларацій після останнього плебісциту.

Г. Юзевський оцінював «плебісцит Грабського» як украй шкідливу й навіть антидержавну акцію, що, за його словами, у багатьох випадках спричиняла роздратування та невдоволення серед населення, створюючи сприятливий ґрунт для антидержавної агітації українських політичних діячів [19].

У звітах Волинського воєводського управління зазначалося, що до шкільної кампанії долучилися майже всі українські політичні сили, які різною мірою виявляли свою опозиційність до польської державності. УНДО видало спеціальну директиву, закликаючи українців Волині брати активну участь у цій акції.

До руху за відкриття українських шкіл приєдналася також нелегальна ОУН. Повітові коменданти поліції повідомляли про антипольські виступи шкільного саботажу, організовані українськими націоналістами. Серед зафіксованих проявів — демонстративний вихід учнів із занять, поширення листівок ОУН із закликами бойкотувати польські школи, псування портретів

державних діячів і символіки Речі Посполитої, підняття українських прапорів та нищення шкільного майна [32].

У відповідь на загострення шкільного саботажу Волинське воєводське управління 4 вересня 1933 року надіслало директиву підписану воєводою та начальником відділу громадської безпеки всім старостам Волинського воєводства з вимогою рішуче припиняти будь-які прояви саботажу. Для цього старостам пропонувалося через шкільних інспекторів налагодити тісний контакт із вчителями як з джерелом інформації, блокувати проведення віч та сходок, не погоджувати відкриття осередків «Рідної школи» та попереджувати організовані виступи української молоді.

У 1933 році плебісцит не відбувся жодній початковій школі Волині. Г. Юзевський пояснював це здебільшого стабілізацією ситуації в системі початкової освіти. У своєму звіті 1933 року він зазначав, що стан шкільництва значно покращився, державна школа здобула майже повну підтримку населення, а випадки роздратування чи незадоволення трапляються рідко й мають спорадичний характер. На думку воєводи, початкова освіта на Волині відповідала потребам широких верств місцевого населення [32].

Не кращою була ситуація з середньою освітою. На Волині діяло 22 навчальних середні заклади і жоден з них не мав статусу державного з українською мовою викладання. Українці могли розраховувати на навчання рідною мовою лише у 3-х приватних гімназіях: імені С. Мілашкевича в Кременці, загальноосвітній гімназії Товариства імені Лесі Українки в Луцьку та гімназії імені Т. Пекарського в Рівному. Проте утримувались такі заклади виключно за рахунок батьків або внесків благодійних організацій [23].

Варта окремої згадки українська гімназія імені Лесі Українки у Луцьку в міжвоєнний період. Заснований навчальний заклад був ще у 1895 році, встиг пройти декілька трансформацій і, зрештою, перейшов на українську мову викладання та став важливим осередком для української молоді.

До 1918 році заклад знаходився в Белгороді, куди був евакуйований у зв'язку із подіями Першої світової війни. Перехід на українську мову викладання стартував із початком навчального року 1918/1919. Цей процес не був одночасним та стабільним. По-перше, спочатку навчання українською проводилось лише у двох класах і лише згодом поширився на решту. По-друге, бракувало як підручників рідною мовою, так і фахових педагогів, що були у змозі викладати українською [19].

Від 1919 року, після переходу Луцька під контроль поляків, навчальний заклад отримує нову будівлю та процес навчання відбувається у дві зміни. У 1921 році через фінансові труднощі та необхідність отримання концесії (спеціального дозволу), гімназія втрачає статус державної. Проте у цьому ж році її бере під свою опіку товариство «Просвіта». Щоправда із новим покровителем заклад отримує оновлений статус – приватної чоловічої української гімназії. Клопоти щодо фінансування залежали виключно від батьків або небайдужих громадських організацій [19].

У 1924 році новому директору вдається вибороти підтримку з боку повітового сеймику, а бонусом ще й нову будівлю. Це дало змогу гімназії отримати офіційний статус, що в свою чергу надавало право випускникам навчального закладу претендувати на вступ до вищих навчальних закладів.

У 1929 році директор Євген Петриківський передає концесію на українську гімназію Товариству імені Лесі Українки. З 1931 році заклад отримує нову назву і в подальшому відомий як «Луцька приватна українська гімназія». Навчання стає платним, проте для дітей із малозабезпечених родин діяли спеціальні фонди, що дозволяли їм навчатись тут [19].

Основну масу учнів становили українці, при чому більшість з них проживали не в самому Луцьку, а навколишніх селах. Викладачі гімназії відзначались високою професійною кваліфікацією.

На жаль, існування навчального закладу припинилось у 1939 році з початком радянської окупації. Багато випускників гімназії були заарештовані та піддані репресіям.

Важливу роль у системі польської середньої освіти міжвоєнної Волині відігравав Кременецький ліцей, який відновив роботу в травні 1920 року. У межах формування нової освітньої моделі на західноволинських землях цей заклад мав не лише продовжити традиції Волинського ліцею XIX століття, закритого російською владою, а й виконувати ідеологічну та культурну функцію — стати осередком поширення польського впливу на регіон [27].

Ліцей мав розгалужену структуру, що охоплювала освітні установи різних рівнів — від дитячих садків до педагогіуму, який виконував функції вищої школи. Щорічно тут навчалось близько 900 учнів, переважна більшість яких походила з польського середовища. Конфесійна статистика засвідчує домінування поляків серед ліцеїстів: у 1932–1933 навчальному році 70,7 % становили римо-католики, 22,4 % — православні, 6,3 % — юдеї, а решта 2 % припадали на греко-католиків і протестантів [20].

Політика польської влади щодо українського шкільництва на Волині в 1920–1930-х роках здійснювалася в рамках національно-державної асиміляції, яку проводили уряди націонал-демократів та «санації». На початку 1920-х років це призвело майже до повного знищення україномовних шкіл. Реакцією українців на спроби полонізації культурно-освітнього життя стала активізація національного руху, що змусило польську владу частково змінити політику та погодитися на існування утраквістичних (польсько-українських) шкіл.

Поступки на користь українського шкільництва, здійснені «санаційними урядами» наприкінці 1920-х років, мали тактичний характер і були спрямовані на залучення українців до реалізації післудчиківської концепції національної політики. Від середини 1930-х розпочався новий етап ліквідації національних шкіл. До кінця міжвоєнного періоду, за умов посилення асиміляційного тиску на

нацменшини, українське державне шкільництво на Західній Волині фактично припинило своє існування [21].

РОЗДІЛ 3

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД В ЗЗСО

3.1. Шкільні підручники історії про українське шкільництво на Волині в міжвоєнний період

Проблематика розвитку українського шкільництва на Волині у 1921–1939 рр. є важливою складовою вивчення національної історії, оскільки вона демонструє політику освітньої асиміляції, соціальних трансформацій і національно-культурного спротиву українського населення в умовах польської державності. Шкільні підручники історії України, рекомендовані МОН для 10 класу, відображають різні аспекти цієї теми, проте структура подання, ступінь деталізації та акценти варіюють залежно від авторського підходу та загальної концепції навчального матеріалу. Аналіз змісту підручників дозволяє визначити, якою мірою сучасна шкільна історична освіта формує в учнів уявлення про освітню політику міжвоєнної Польщі, масштаби утисків української освіти та особливості розвитку шкільної мережі на Волині.

У підручнику І. Бурнейко, Г. Хлібовської, М. Крижановської та О. Наумчук [34] подано найбільш комплексну й деталізовану інтерпретацію становища українського шкільництва на Волині в міжвоєнний період серед усіх чинних навчальних матеріалів для 10 класу. Автори не обмежуються загальною констатацією факту утисків, а вибудовують багатофакторний аналіз, що дозволяє учням усвідомити освітню політику польської влади як складову ширшої стратегії національної уніфікації, спрямованої на асиміляцію непольських етнічних груп. Українське населення Волині у цьому контексті постає об'єктом дискримінаційних заходів, а також носієм сформованих

освітніх традицій, які польська адміністрація намагалася витіснити або трансформувати відповідно до власних державних інтересів.

Центральне місце в аналізі займає характеристика «кресового закону» від 31 липня 1924 року, який автори підручника трактують як юридичну основу системної трансформації української школи. Формально запроваджена утравістичність – двомовність у навчанні – у тексті підручника подана не як рівноправність мов, а як механізм повільної та контрольованої полонізації. Педагоги, відіслані з центральних воєводств Польщі, не володіли українською мовою, що фактично позбавляло українців можливості здобувати освіту рідною мовою навіть там, де вона формально була присутня у навчальних програмах. У підручнику спеціально підкреслено, що домінування польської мови у викладанні головних гуманітарних предметів – історії, географії, літератури – створювало умови для поступової зміни культурної ідентичності дітей. Автори демонструють, що зміст навчання ставав інструментом переорієнтації молоді на польську історичну пам'ять і цінності держави.

Велика увага в підручнику приділена статистичному аналізу, який надає матеріалу об'єктивованого характеру й дозволяє учням побачити масштаби змін не абстрактно, а через конкретні числові дані. Особливо показовим є наведене порівняння між станом української освіти у Східній Галичині та на Волині до й після встановлення польської влади: від понад 2420 українських початкових шкіл до кількох сотень у 1930-х рр. Подаються також відсоткові показники охоплення освітою: 95,5 % польських дітей проти лише близько 70 % українських, що демонструє нерівність доступу до освіти не тільки в мовно-культурному, а й у соціальному вимірі. Учень може побачити, що дискримінація мала не випадковий, а системний характер і була закладена в організаційні принципи діяльності освітніх інституцій [34].

Важливим аспектом є розкриття національного складу педагогічних кадрів. Автори наголошують, що у початкових школах Волині понад 80 %

учителів були поляками, тоді як українці становили трохи більше 10 %. Цей дисбаланс не тільки спотворював мовний режим у школах, а й впливав на зміст викладання, систему цінностей і навіть на шкільну дисципліну. Відрядження вчителів із центральної Польщі та витіснення українських педагогів у східні воєводства створювали додаткові бар'єри для формування українськомовного освітнього середовища. Підручник звертає увагу на те, що кадрова політика була не менш важливим інструментом асиміляції, ніж законодавчі акти чи навчальні програми.

Докладно висвітлюється питання доступу української молоді до середньої та вищої освіти. У підручнику зазначається, що на Волині в 1928/29 навчальному році не існувало жодної державної середньої школи з українською мовою навчання, а українці могли здобувати середню освіту лише у трьох приватних закладах, утримання яких було економічно нестабільним. Автори підкреслюють, що обмеженість доступу до середньої освіти мала далекосяжні наслідки – зменшення кількості абітурієнтів до університетів, відсутність українського студентства у технічних та наукових напрямках, послаблення інтелектуального потенціалу регіону. Зокрема, наведені дані про те, що частка українців у Львівському університеті наприкінці 1930-х рр. не перевищувала 10 %, доповнює картину системної освітньої нерівності.

Окрему увагу в підручнику приділено соціально-економічним чинникам, що впливали на розвиток освіти у Волинському й Поліському воєводствах. Автори наводять відомості про низький рівень початкової грамотності місцевого населення: згідно з переписом 1921 р., 75 % мешканців не мали навіть початкової освіти. Така ситуація дозволяє показати, що польська політика у сфері освіти діяла не в умовах сформованої інфраструктури, а в соціально вразливому середовищі, де будь-які обмеження в мовному чи кадровому забезпеченні особливо негативно позначалися на доступі українців до освіти [34].

Загалом підручник І. Бурнейко та ін. не просто інформує про факт дискримінації, а вибудовує цілісну історичну модель, у якій політика польської влади постає інструментом системного контролю за українським населенням Волині. Матеріал поданий так, що учень отримує можливість аналізувати явище комплексно: через законодавчі норми, мовну політику, кадрову ситуацію, статистику охоплення освітою та доступу до різних рівнів навчання. Така структура викладу забезпечує глибоке розуміння того, чому українське шкільництво в регіоні втратило інституційну сталкість і чому питання національної освіти стало важливим елементом суспільно-політичного життя Волині в міжвоєнний період.

Підручник Г. Хлібовської, який посідає важливе місце серед навчальних видань з історії України для 10 класу, подає матеріал про освітні трансформації 1917–1930-х років у широкому загальноукраїнському контексті, охоплюючи реформаторські процеси періоду Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та більшовицької влади. Хоча Волинь не розглядається в ньому як окрема аналітична одиниця, структура та логіка викладу створюють необхідне історичне тло для розуміння причин, що зумовили вразливе становище українського шкільництва в регіоні після його входження до складу Другої Речі Посполитої. Саме тому підручник цього автора інформує про загальні тенденції та водночас надає концептуальні рамки для інтерпретації подій на Волині у міжвоєнний період [38].

Насамперед авторка докладно висвітлює етап українізації освіти 1917–1919 рр., який сформував інституційну основу для розвитку української школи. Цей матеріал має принципове значення для теми Волині, оскільки показує, що до встановлення польського контролю існувала спрямованість на створення національної системи освіти з власними підручниками, програмами та педагогічними інституціями. Підручник розкриває діяльність Українського товариства шкільної освіти, Всеукраїнської учительської спілки, провідну роль

таких діячів, як Іван Стешенко, та ініціативи з відкриття українських гімназій, що відігравали роль інтелектуальних осередків українського руху. Наведені факти про видання мільйонів примірників українських підручників, створення спеціалізованих часописів для вчителів, розвиток гімназійної освіти демонструють масштаб зусиль, спрямованих на формування українськомовної навчальної інфраструктури. У такому контексті подальше згортання української освіти на Волині постає не як природний процес, а як навмисна політика руйнування вже започаткованих структур [38].

Важливо й те, що підручник детально описує організаційні й кадрові проблеми, з якими українська школа зіткнулася ще в період Директорії та УНР. Наголошується, що нестача кваліфікованих педагогів, брак фінансування та нестабільність політичного становища гальмували становлення системи українських навчальних закладів. Ці елементи допомагають усвідомити, що українська школа входила у 1920-ті роки вже ослабленою та вразливою. Для розуміння ситуації Волині це важливо, бо саме в регіонах зі слабкою освітньою мережею польська влада отримала можливість легко впроваджувати утравістичність, зменшуючи простір для функціонування українських шкіл.

Особливого значення набуває блок підручника, присвячений політиці більшовиків у сфері освіти, який розкриває суперечливість ідейних та організаційних підходів радянської влади. Хлібовська докладно характеризує спроби більшовиків створити «трудова школу-комуну», що базувалася на принципах «вільного виховання» і відмові від традиційної системи оцінювання, а також подає інформацію про їхню кампанію з боротьби з неписьменністю. Хоча ці процеси безпосередньо не стосувалися Волині, вони формують загальне уявлення про альтернативний освітній простір, який паралельно розвивався на східноукраїнських землях. Контраст між радянською політикою, яка прагнула збільшити охоплення навчанням, та політикою польської влади, що обмежувала

українську освіту, допомагає учням глибше зрозуміти різні моделі державного впливу на школу [38].

У підручнику значне місце займає аналіз матеріальних проблем української школи, що постали в перші повоєнні роки: голод, руйнування шкільних будівель, брак приміщень, відсутність теплого одягу й підручників у дітей. Ці фактори подані як такі, що впливали на загальний рівень доступності освіти й зумовили нерівномірність розвитку шкільної мережі в регіонах. У контексті Волині це допомагає пояснити, чому польські асиміляційні заходи мали такий швидкий ефект: українська школа вже була ослаблена й не могла ефективно протистояти тискові державної політики.

Окремою важливою складовою підручника є матеріал про структурні зміни у вищій школі, що сталися під впливом радянських реформ. Авторка висвітлює ліквідацію традиційних університетських структур, скасування вчених ступенів, запровадження робітфаків, безплатність освіти та спрощений вступ. Хоча ці процеси не охоплювали Волинь, вони формують цілісне уявлення про те, як змінювалася освітня система в Україні під впливом політичних режимів. Це допомагає розуміти міжвоєнний період не ізольовано, а як простір багатовекторних реформ, де українська освіта опинилася між двома моделями – радянською та польською, які мали протилежний вектор у питаннях мовної політики та структури шкільної системи.

Підручник Г. Хлібовської створює широке історичне тло, що дозволяє глибоко осмислити становище українського шкільництва Волині в міжвоєнний період, хоча пряме висвітлення регіону в ньому відсутнє. Завдяки докладному опису українізаційних процесів, педагогічних ініціатив, реформаторських експериментів більшовицької влади та структурних криз у системі освіти, учні отримують можливість зрозуміти, чому польська політика у галузі освіти виявилася настільки руйнівною для української культурної присутності на Волині. Підручник не дає фактологічної інформації про Волинь, але забезпечує

глибинний аналітичний каркас, у межах якого можуть бути інтерпретовані процеси полонізації та згорання українського шкільництва в регіоні [37].

У підручниках Н. Сорочинської та О. Гісема тема українського шкільництва на Волині не подана безпосередньо, однак їхні розділи, присвячені розвитку освіти у радянській Україні, відіграють важливу роль у формуванні ширшого історичного тла. Саме це тло є необхідним для усвідомлення того, що становище української школи в міжвоєнній Польщі не було ізольованим явищем, а відображало складну мозаїку політичних, ідеологічних та соціально-економічних процесів, які розгорталися на різних українських землях. Обидва підручники демонструють, що міжвоєнний період характеризувався різкою асиметрією освітніх політик, адже українські території перебували під владою різних держав із протилежними моделями культурної інтеграції.

У підручнику Н. Сорочинської детально висвітлюється політика більшовицької влади щодо освіти, спрямована передусім на ліквідацію масової неписьменності та розширення доступу до навчання. Докладно розглянуто кампанії «лікнепу», організацію хати-читальні, бібліотек, мережі вечірніх шкіл і всеобучу – тобто комплекс заходів, за допомогою яких радянська влада намагалася охопити населення початковим навчанням. Сорочинська показує, що хоча реформи мали ідеологічний характер і супроводжувалися посиленою партійною пропагандою, вони водночас сприяли значному зростанню грамотності населення. Для учня це створює можливість усвідомити, що на східноукраїнських територіях – на відміну від Волині – відбувалося розширення освітньої інфраструктури, яке попри всі суперечності збільшувало доступ українців до шкіл і підвищувало їхню освітню мобільність [37].

Особливо важливим є те, що Н. Сорочинська підкреслює масштаби державного втручання в систему освіти: централізоване планування, створення нових навчальних закладів, збільшення кількості вчителів, фінансування кампаній з навчання дорослих. Навіть із урахуванням голоду, руйнувань,

репресій та надмірної ідеологізації, радянська система прагнула розширити охоплення освітою. Це створює контраст із Волинню, де польська держава, навпаки, виробляла механізми обмеження українського шкільництва, скорочувала кількість шкіл, вилучала українську мову з навчального процесу та переорієнтовувала педагогічні кадри. Підручник Сорочинської не розповідає про Волинь, але допомагає зрозуміти іншу сторону освітньої політики, що діяла в межах одного й того самого історичного періоду [37].

У підручнику О. Гісема увагу зосереджено на проблемах, що виникли внаслідок ідеологічного контролю більшовиків над вищою та середньою школою, а також на катастрофічному ударі репресій по українській інтелігенції та закладах вищої освіти. Наводячи приклади масових арештів, ліквідації академічних установ, деградації університетської автономії та закриття гуманітарних центрів, Гісем демонструє, що радянська влада також створювала бар'єри для розвитку української освіти, але ці бар'єри мали іншу природу, ніж польська політика на Волині. Якщо у Польщі домінувала етнонаціональна логіка ополячення, то у СРСР – ідеологічна логіка підпорядкування освіти комуністичній доктрині [35].

О. Гісем показує, що у 1930-х роках українська інтелігенція зазнала нищівних репресій: від професорів Всеукраїнської академії наук до діячів культури й студентства. Унаслідок цього українська науково-освітня еліта була фізично знищена або змушена до вимушеної лояльності. Така інформація важлива для розуміння ширшого контексту, у якому формувалася освітня система українських земель. Учень бачить, що українська школа опинилася під тиском у всіх регіонах України, незалежно від державного режиму, але механізми тиску були різні [35].

Саме порівняння цих механізмів – польських та радянських – є ключовою аналітичною цінністю включення Сорочинської та Гісема до комплексного аналізу теми Волині.

Сорочинська демонструє модель, яка декларувала розширення доступу до освіти, хоча й обмежувала її ідеологічними рамками. Гісем показує, як радянська система підривала гуманітарну сферу через репресії та контроль. А політика Польщі на Волині виглядає особливо виразною на цьому фоні: вона не просто обмежувала ідеологічну складову, а цілеспрямовано обмежувала саму можливість існування української мови та українських шкіл, проводила системне витіснення українських учителів і руйнувала культурну інфраструктуру.

У цьому контексті підручники цих авторів виконують функцію порівняльного аналітичного дзеркала, завдяки якому учень може побачити унікальність освітніх процесів на Волині. Вони дають змогу зрозуміти, що українське шкільництво в міжвоєнний період не було однорідним явищем: на різних територіях українці стикалися з різними формами тиску – етнополітичним, ідеологічним, кадровим або репресивним. Подібний підхід дозволяє віднести становище Волині до особливого типу освітньої дискримінації, який не дублюється ні радянськими, ні галицькими процесами.

Хоча у текстах Н. Сорочинської та О. Гісема не подано прямого опису волинських освітніх реалій, вони створюють важливе аналітичне поле для осмислення міжвоєнної історії української освіти. Їхній матеріал доповнює картину й допомагає структурувати розуміння того, що становище українського шкільництва на Волині було результатом унікального поєднання національного тиску, мовної політики, кадрового контролю та державної асиміляції.

Проведений аналіз змісту шкільних підручників історії України свідчить, що тема українського шкільництва на Волині в міжвоєнний період висвітлюється нерівномірно, але загалом репрезентує ключові аспекти освітньої політики польської держави та її наслідків. Найповніше інформація про Волинь представлена у підручнику Бурнейко та ін., який подає системний аналіз асиміляційної політики, статистичні дані та характеристику стану української

освіти. Підручник Хлібовської забезпечує важливе історичне тло, що дозволяє зрозуміти знищення результатів українізації після 1920 р. Матеріали Сорочинської та Гісема надають контекст розвитку освіти в радянській Україні, що дозволяє зіставити різні моделі освітньої політики в українських регіонах. Сукупно такі підходи забезпечують учням можливість комплексно оцінити значення українського шкільництва Волині та його роль у збереженні національної ідентичності в умовах політичного тиску.

3.2. Методи та засоби вивчення українського шкільництва на Волині в міжвоєнний період

Вивчення українського шкільництва на Волині у 1921–1939 рр. в освітньому процесі потребує ґрунтовного методичного забезпечення, що поєднує історичні, педагогічні, культурологічні та джерелознавчі підходи. Оскільки міжвоєнний період характеризується складними політичними трансформаціями, різними моделями освітньої політики та фрагментарністю збережених документів, дослідження цієї теми неможливе без застосування комплексного методологічного інструментарію. У межах шкільної історичної освіти особливого значення набувають методи аналізу навчальної літератури, системні історичні підходи до реконструкції освітньої реальності, робота з архівними матеріалами та статистичними даними, що дають змогу учням і студентам відтворити повнішу картину розвитку української школи в умовах польської державності.

Аналіз навчальної літератури є одним із найважливіших і найефективніших методів дослідження українського шкільництва Волині міжвоєнного періоду, оскільки саме через підручники, читанки, навчальні програми та педагогічні посібники можна простежити реальний стан освіти, її змістове наповнення, мовну політику, вплив державних інституцій та механізми культурної трансформації. Навчальні тексти цього часу виступають освітніми

інструментами, а водночас і первинними історичними джерелами, які фіксують ідеологічні пріоритети, національні акценти та характер взаємодії між владою й українською громадою. У шкільній освіті застосування цього методу дає змогу студентам і учням реконструювати зміст освітнього процесу на Волині, виявити рівень автономності української школи та з'ясувати, як змінювався її характер під впливом польської державності [36].

Аналіз навчальної літератури включає роботу з широким спектром джерел:

- підручників для початкової та середньої школи, що використовувалися в українських та утраквістичних закладах;
- україномовних читанок і букварів, де відображено зміст національного виховання;
- польських навчальних книг, обов'язкових у державних школах, які демонструють механізми полонізації;
- педагогічних посібників, виданих українськими товариствами, що підтримували альтернативну національну модель освіти.

У міжвоєнній Волині навчальна література стала полем боротьби за культурну ідентичність. Тому у процесі дослідження важливо визначати наявність чи відсутність україномовних підручників, а також їхню структуру, добір текстів, тематичні акценти та способи репрезентації української історії й культури. Через аналіз змісту дослідники виявляють рівень приглушення національної складової або, навпаки, прагнення зберегти українську традицію у приватних та церковних школах.

Особливе значення має робота з оригінальними матеріалами міжвоєнного періоду, де можна простежити відмінності між українськими й польськими виданнями. Так, у польських утраквістичних підручниках спостерігається зменшення українського текстового блоку, заміна українських історичних сюжетів польськими, акцентування на лояльності до Польщі. Аналіз цих

матеріалів дозволяє студентам зрозуміти, яким чином навчальні книги використовувалися як інструмент культурної інтеграції та обмеження української суб'єктності [36].

Навчальна література українських приватних та церковних закладів, навпаки, демонструє спроби зберегти національний наратив через добір текстів Івана Франка, Лесі Українки, Тараса Шевченка, через включення матеріалів про історію України та традиції місцевих громад. Аналіз таких джерел допомагає виявити, яким чином українська громада Волині протистояла асиміляційній політиці та підтримувала власну освітню тяглість.

Важливим аспектом є порівняння навчальної літератури, створеної на Волині, із підручниками Галичини, де українська освітня думка розвивалася активніше та мала більше інституційної підтримки. Це дозволяє учням та студентам з'ясувати, як культурні впливи з інших українських земель поширювалися в регіоні, який перебував під більш жорстким контролем польської адміністрації. Такі паралелі формують уявлення про регіональну специфіку та різні моделі українського шкільництва у міжвоєнний період.

У навчальному процесі аналіз літератури застосовується також як метод розвитку критичного мислення: учні вчаться розпізнавати ідеологічні маркери, риторичні засоби, прагнення державної влади формувати потрібну історичну пам'ять. Підручники цього періоду стають матеріалом для обговорення таких питань, як [36]:

- які тексти включались до українських програм і чому?
- як виглядала цензура або заміна змісту?
- що було вилучено або заборонено?
- які мовні норми впроваджувалися у школах різного типу?

Застосування цього методу у закладах освіти сприяє розумінню того, що навчальна література є педагогічним інструментом і водночас свідченням політичної боротьби та культурного опору. Це дозволяє формувати цілісне

уявлення про українське шкільництво Волині та допомагає майбутнім історикам і педагогам аналізувати джерела на високому науковому рівні. Вивчення українського шкільництва на Волині міжвоєнного періоду потребує застосування цілісної системи наукових підходів, що дозволяють реконструювати освітню реальність у її політичному, соціальному, культурному та інституційному вимірах.

Саме тому в закладах освіти важливу роль відіграють історико-системні, аналітичні та статистичні методи, які забезпечують опис подій і водночас дають змогу глибше пояснити причини, логіку та механізми трансформацій, що відбувалися у шкільному середовищі Волині під владою польської держави. Застосування цих підходів допомагає простежити зв'язки між освітньою політикою та політичними процесами, визначити вплив мовних і національних факторів на розвиток школи та відтворити динаміку змін у структурі й змісті навчання.

Історико-системний метод ґрунтується на принципах об'єктивності, історизму та системності, що дозволяє розглядати шкільництво не як ізольований феномен, а як елемент ширших політико-адміністративних процесів міжвоєнної Польщі. Завдяки цьому методові дослідники й учні можуть аналізувати взаємодію державної політики з інституційною організацією освіти, зокрема вплив «кресового закону» 1924 р., спрямованого на поступову мовну асиміляцію українського населення; динаміку переходу від українських до утраквістичних шкіл; системну зміну кадрової політики, що передбачала витіснення українських педагогів та масове направлення польських учителів на Волинь [36].

Історико-системний підхід також дозволяє враховувати соціально-економічні умови регіону, рівень урбанізації, конфесійну структуру та демографічні чинники, що визначали обмеженість або можливість розвитку української освіти. У результаті стає зрозуміло, що шкільні перетворення мали

багатовимірний характер і були спрямовані на зміну навчального процесу та формування нової культурної ідентичності регіону.

Аналітичний метод разом із прийомами аналізу та синтезу дозволяє працювати з різномірними джерелами, які збереглися нерівномірно та фрагментарно. У межах освітнього процесу він використовується для того, щоб зіставляти нормативні акти польської влади з фактичним станом шкільництва, аналізувати циркуляри, інструкції та урядові розпорядження як прояви політики асиміляції, оцінювати мемуарні свідчення учителів і вихованців, виявляючи в них як суб'єктивні елементи, так і об'єктивні характеристики доби. Аналітичний метод також передбачає порівняння статистичних відомостей з інформацією українських громадських організацій, учительських товариств і місцевих громад, які часто фіксували нестачу україномовних підручників, дискримінацію в доступі до середньої освіти або обмеження щодо створення приватних українських шкіл.

Завдяки синтезу різних типів джерел учні та студенти можуть встановити причинно-наслідкові зв'язки між державною політикою Польщі й зменшенням кількості українських шкіл; зрозуміти мотиви асиміляційних рішень, що були частиною ширшої інтеграційної стратегії; виявити зв'язок між політичними подіями (зокрема пацифікацією 1930 р.) та змінами в організації шкільної мережі; а також визначити, як адміністративні обмеження впливали на трансформацію педагогічних кадрів та зміст навчання. Аналітичний підхід дозволяє відтворити внутрішні механізми функціонування освітньої системи: контроль над підготовкою вчителів, регламентацію мовного режиму, уніфікацію навчальних матеріалів і програм [36].

Статистичний метод є незамінним інструментом у кількісній реконструкції освітніх змін на Волині. Саме завдяки статистичним даним можливе точне визначення масштабів асиміляційної політики: зменшення кількості українських шкіл, зростання частки утраквістичних закладів,

нерівності в охопленні освітою між польськими та українськими дітьми, диспропорцій у доступі до середньої школи та вищих закладів освіти. Статистичні матеріали дозволяють встановити національний склад педагогів, часто фіксуючи, що частка польських учителів переважала в кілька разів, тоді як українські педагоги змушені були залишати регіон або переходити в приватні установи. Кількісні методи також дають можливість аналізувати рівень грамотності та неписьменності в містах і селах Волині, що дозволяє зрозуміти соціальну нерівність і територіальні диспропорції, а також простежити ефективність діяльності українських громадських організацій, які підтримували приватні українські школи та гімназії. Завдяки статистичному аналізу учні та студенти здобувають навички інтерпретації числових даних як важливого історичного аргументу, що дозволяє робити обґрунтовані висновки про тенденції, характер і наслідки освітньої політики.

У сукупності історико-системний, аналітичний і статистичний методи створюють надійний комплекс інструментів, які дають можливість повноцінно реконструювати розвиток українського шкільництва на Волині. Вони сприяють формуванню у студентів і учнів цілісного розуміння того, що міжвоєнна освіта була навчальною сферою, а також полем політичної боротьби, культурного опору та інституційної нерівності, що визначали обличчя української громади в умовах зміненого державного устрою [36].

У матеріалах архівних фондів збереглися свідчення, без яких неможливо відтворити реальну картину функціонування українських шкіл на Волині міжвоєнної доби. Вони фіксують не тільки рішення адміністрацій та статистику, а й конкретні епізоди повсякденної роботи вчителів, реакції громад, внутрішні конфлікти у закладах освіти. Саме тому такі документи дають можливість побачити освітнє середовище зсередини, у його щоденній динаміці, яка часто відрізнялася від загальнодержавних декларацій чи офіційної риторики. Робота з архівними джерелами формує у студентів і школярів навички критичного

читання, уміння розрізнати рівень формальності джерела та співставляти державні норми з реальними результатами їх застосування.

Погляд на українське шкільництво суттєво змінюється, коли дослідження охоплює внутрішню документацію навчальних закладів – журнали відвідуваності, книги наказів, протоколи педагогічних рад, інвентарні описи та службову переписку. Саме в таких документах проступають відмінності між формальним статусом утраквістичної школи та фактичним витісненням української мови зі шкільного життя; виявляється національний склад учителів, ступінь їхньої залежності від воєводських управлінь, рівень підтримки громади. Документи забезпечують можливість простежити на конкретних прикладах, як змінювався зміст навчання, як реагували батьки на накладання обмежень та яким чином адміністрація виконувала польські розпорядження щодо мови викладання [36].

Іншу групу надзвичайно цінних матеріалів становлять акти воєводських управлінь, інспекторські звіти та методичні інструкції, які визначали щоденний режим існування шкіл. Ці документи демонструють, як саме здійснювався контроль над освітніми закладами, на яких підставах закривали або реорганізовували українські школи, у який спосіб відбувалося кадрове втручання. Зіставлення таких актів з внутрішньою документацією шкіл дає змогу встановити межу між формально проголошеними принципами та реальними механізмами впливу держави. У багатьох випадках інспекторські звіти містять оцінки вчителів, критику використання української мови, опис порушень, що дозволяє зрозуміти, які саме елементи освітнього процесу розглядалися як небажані з позицій польської влади.

Значний масив інформації про освітнє життя Волині містять і періодичні видання українських культурно-освітніх організацій. На сторінках педагогічних часописів фіксувалися проблеми забезпечення підручниками, повідомлення про тиск на українські школи, дискусії щодо мовної політики, досвід приватних

гімназій, описи місцевих ініціатив на підтримку українського навчання. Публікації вчителів і громадських діячів дозволяють зрозуміти, як сприймали шкільні реформи учасники освітнього процесу, яким був вплив асиміляційних заходів на громади та які форми самоорганізації використовували українці для збереження своєї освітньої традиції. Такі свідчення особливо важливі для цілісного розуміння навчального середовища, оскільки вони передають живий голос тогочасних учителів.

Методологічна робота з архівними та друкowanими джерелами потребує комплексного підходу, що передбачає порівняння різних типів документів і встановлення між ними внутрішніх зв'язків. Повноцінна реконструкція шкільної мережі неможлива без урахування того, що багато документів міжвоєнного періоду збереглися неповністю або відображають ситуацію лише з позиції державних установ. Саме тому необхідним є поєднання нормативних актів, внутрішньої шкільної документації, статистики, періодики й особистих свідчень. Комплексне використання цих джерел дозволяє долати фрагментарність джерельної бази, з'ясувати справжні масштаби ополчення, виявляти відмінності між заявленими та реальними цілями освітньої політики [36].

Окремий пласт архівних матеріалів висвітлює соціокультурні умови, у яких функціонували українські школи, включно з економічними труднощами, браком педагогічних кадрів, громадськими ініціативами на підтримку української освіти, участю церкви у збереженні національної ідентичності. Через такі документи простежується адміністративна історія шкільництва, а також ширший контекст життя української громади. Вони показують, як економічні та мовні обмеження впливали на шкільне середовище, як батьки виборювали право на навчання рідною мовою та як учителі адаптувалися до постійних інспекцій і зміни правил. Цей матеріал дозволяє побачити школу як

простір взаємодії держави та місцевої спільноти, а не як пасивний об'єкт політики.

Навчальна програма з Історії України для 10 класу, затверджена Міністерством освіти і науки України, визначає системне й науково обґрунтоване вивчення теми «Західноукраїнські землі в міжвоєнний період» як обов'язковий компонент шкільної підготовки. Вона розкриває політичні, економічні та культурні процеси на західноукраїнських територіях, а також сутність національної політики Польщі, Румунії та Чехословаччини, що створює змістову основу для аналізу становища українського шкільництва, зокрема на Волині. Програма сформульована таким чином, щоб учні засвоїли фактичний матеріал і водночас опанували здатність до критичного мислення, інтерпретації історичних процесів та роботи з джерелами [36].

Змістовий акцент програми починається з формування чіткого уявлення про хронологічні й правові рамки, у яких опинилися західноукраїнські землі після Першої світової війни. Учні мають знати, у складі яких держав перебували Галичина, Волинь, Північна Буковина та Закарпаття, яким був їхній юридичний статус та в яких умовах українське населення реалізовувало свої права. Це створює необхідний контекст для розуміння політики Польщі щодо «східних кресів», зокрема мовної та освітньої політики, яка безпосередньо впливала на діяльність українських шкіл на Волині, обмежувала використання української мови та стимулювала поширення утраквістичної моделі освіти.

Окрему увагу програма приділяє формуванню понятійного апарату. Учні мають розуміти зміст таких термінів, як «пацифікація», «осадництво», «національна кооперація», «інтегральний націоналізм», «східні кресы» тощо. Значення цих понять виходить далеко за межі політичного контексту: вони визначали умови життя, соціальних відносин і культурного розвитку українського населення. З точки зору освітньої проблематики Волині, поняття «осадництво» та «пацифікація» мають ключове значення, оскільки вони

безпосередньо впливали на доступність українських шкіл, кадрову політику та можливість українських громад організувати власну освітню систему [36].

Розділ програми, присвячений умінням, формує здатність учнів синхронізувати різні події політичного, економічного та культурного характеру у 1921–1939 рр., що є фундаментальним для комплексного розуміння міжвоєнного періоду. Така вимога сприяє інтеграції теми українського шкільництва у ширший контекст суспільних трансформацій, адже освітня політика Польщі щодо Волині не була ізольованим явищем, а становила невід’ємну частину загальної стратегії асиміляції та контролю над регіоном. Робота з картою, передбачена програмою, також є методично важливою, оскільки дає змогу учням локалізувати регіони з різним рівнем розвитку освіти, простежити територіальні диспропорції та порівняти становище Волині з Галичиною та Закарпаттям.

Особливе місце у програмі займає розвиток уміння характеризувати культурні тенденції та визначати протиріччя у сфері освіти й культури на західноукраїнських землях. Вивчення діяльності просвітніх, спортивних та кооперативних товариств дозволяє показати, як українське суспільство намагалося компенсувати обмеження державної освітньої політики, підтримувало приватні українські школи, організовувало позашкільну освіту, видавничу діяльність та культурно-просвітні ініціативи. Це створює передумови для осмислення ролі освіти як інструмента національного самозбереження в умовах системного тиску [36].

Важливим елементом програми є орієнтовні теми практичних занять та навчальних проєктів, які передбачають роботу учнів із джерелами, аналітичними матеріалами, локальною історією та елементами історичної реконструкції. Зокрема, проєкт «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1914–1939 рр.» відкриває можливість дослідження міжвоєнної Волині як частини загальноукраїнського розвитку, а тема про роль

української кооперації дає змогу пов'язати економічні ініціативи громад із підтримкою освіти, зокрема утриманням приватних і напівлегальних українських шкіл. Програма стимулює поглиблене регіональне дослідження та забезпечує методичну основу для вивчення локальної освітньої історії на уроках.

Отже, проаналізовані діючі методи та засоби, що застосовуються у закладах освіти для вивчення українського шкільництва на Волині в міжвоєнний період, демонструють необхідність їх комплексного використання для повноцінного відтворення освітньої ситуації того часу. Поєднання аналізу навчальної літератури, історико-системного та аналітичного підходів, статистичних методів і роботи з архівними джерелами дозволяє реконструювати зміст навчання, мовну політику та адміністративні практики, а також зрозуміти загальнополітичні механізми, що впливали на функціонування українських шкіл під польською владою.

Кожен із розглянутих методів виконує специфічну пізнавальну функцію, забезпечуючи багатовимірне бачення освітніх процесів – від змістових трансформацій до змін у кадровому складі й управлінні шкільною мережею. Методичний комплекс у цілому формує основу для глибокого осмислення українського шкільництва Волині та усвідомлення його ролі у збереженні національної ідентичності в умовах політичного тиску та асиміляційної політики міжвоєнної доби.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі здійснено дослідження розвитку українського шкільництва на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) в умовах перебування регіону у складі Другої Речі Посполитої. Аналіз історіографічних джерел, нормативно-правової бази та освітньої практики дозволив сформулювати низку узагальнюючих висновків.

Встановлено, що суспільно-політичні та правові умови розвитку освіти на Волині у міжвоєнний період мали суперечливий характер. Польська держава, декларуючи принципи захисту прав національних меншин, фактично проводила політику обмеження українського шкільництва, що проявлялося у звуженні мережі українських навчальних закладів, асиміляційній мовній політиці та посиленому адміністративному контролю. Освітнє законодавство створювало правові рамки для функціонування українських шкіл, однак їх реальне застосування значною мірою залежало від політичних і регіональних чинників.

Охарактеризовано основні типи українських навчальних закладів на Волині в 1921–1939 рр., серед яких провідне місце посідали початкові школи, приватні гімназії, фахові та позашкільні освітні установи. Виявлено, що їх діяльність відбувалася в умовах обмеженого фінансування, нестачі педагогічних кадрів і постійного тиску з боку державної влади, проте вони відігравали важливу роль у збереженні української мови та національних освітніх традицій.

Доведено значну роль українських культурно-освітніх товариств у розвитку національного шкільництва Волині. Саме діяльність громадських організацій сприяла підтримці українських шкіл, підготовці вчительських кадрів, організації курсів, бібліотек і читань, а також поширенню національно зорієнтованого виховання серед українського населення регіону.

Проаналізовано зміст навчання, мовну політику та організаційно-методичні засади діяльності українських шкіл. Встановлено, що, попри обмеження у використанні української мови в офіційній освітній системі,

українські педагоги прагнули зберегти національний характер навчання шляхом включення українознавчих компонентів, використання національно спрямованих підручників і активної позакласної роботи.

З'ясовано, що українське шкільництво Волині міжвоєнного періоду стало важливим чинником формування національної свідомості українського населення регіону. Воно сприяло збереженню історичної пам'яті, мови та культури, формуванню громадянської позиції та національної ідентичності молодого покоління в умовах бездержавності.

Окрему увагу у дослідженні приділено методиці вивчення теми українського шкільництва Волині міжвоєнного періоду в закладах загальної середньої освіти. Визначено, що дана проблематика доцільно інтегрується у зміст курсу історії України у старших класах у межах тем, присвячених міжвоєнному періоду та культурно-освітньому розвитку українських земель. Ефективними формами її опрацювання є проблемно-пошукові завдання, робота з історичними документами, фрагментами спогадів, статистичними матеріалами, а також використання міжпредметних зв'язків із курсами української літератури та громадянської освіти.

Проведений аналіз чинних шкільних підручників з історії України засвідчив, що тема українського шкільництва Волині міжвоєнного періоду представлена фрагментарно та переважно у загальному контексті національно-культурного життя. Зміст підручників недостатньо висвітлює регіональні особливості розвитку освіти, роль українських громадських організацій і значення шкільництва у формуванні національної свідомості. Це зумовлює необхідність розширення та поглиблення відповідного матеріалу шляхом використання додаткових джерел і навчальних матеріалів у практиці викладання.

Отже, результати дослідження підтверджують, що українське шкільництво Волині у 1921–1939 рр. було важливим складником національно-

культурного життя регіону та вагомим чинником збереження української ідентичності. Його історичний досвід має значну наукову й освітню цінність і може бути ефективно використаний у сучасному освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Archiwum Akt Nowych (AAN, Polska). Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Sygn. 2542 : Rozporządzenia i okólniki dotyczące szkół mniejszości narodowych, URL: <https://www.aan.gov.pl/bip/download/sprawozdanie2013-AAN.pdf>
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Фонд 166. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia-album/dokumenty-fondu-166/>
3. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 grudnia 1931 r. w sprawie organizacji szkół dwujęzycznych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19310700570>
4. Макарчук С. А. Етнічна історія України. Київ : Знання, 2008. 471 с. ISBN 978-966-346-409-1.
5. Добровичинська В. Волинська українська інтелігенція у боротьбі за національну школу в умовах Другої Речі Посполитої (1921–1939 рр.). *Історична Волинь*. URL: <https://www.istvolyn.info/post/525>
6. Dobrochynska V., Lenartovych O. The Ukrainian-Language Educational Literature in Educational Sphere of Volhynia Voivodeship (1921–1939). *East European Historical Bulletin*. 2023. № 30. С. 44–54. DOI: 10.24919/2519-058X.30.299901. URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/299901>
7. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : СЛУ ім. Лесі Українки, 2015. 520 с. URL: <https://www.istvolyn.info/post/988>

8. Крамар Ю. В. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921–1926 роках. *Науковий вісник ВДУ. Історія*.1997. № 3. С. 43–46. URL: <https://www.istvolyn.info/post/2419>
9. Крамар Ю. В., Кондратюк В. О. Українськомовне шкільництво в міжвоєнній Польщі: до проблеми історіографії. *Літопис Волині*. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/554>
10. Semerhei N. Ukrainization of educational space of the 1920s: national context and historiographical navigation. *Skhid*. 2019. № 2(160). С. 88–96. DOI: 10.21847/1728-9343.2019.2(160).165764. URL: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/165764>
11. Волинська освітня традиція. Волинський національний університет імені Лесі Українки. URL: <https://vnu.stage-back.ms1-wishdesk.com/uk/general-information/volynska-osvitnya-tradytsiya>
12. Kula E. Działalność Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w dwudziestoleciu międzywojennym na rzecz międzynarodowej współpracy intelektualnej. 2016. URL: https://www.academia.edu/143045424/Dzia%C5%82alno%C5%9B%C4%87_Ministerstwa_Wyzna%C5%84_Religijnych_i_O%C5%9Bwiecenia_Publicznego_w_dwuziestoleciu_mi%C4%99dzywojennym_na_rzecz_mi%C4%99dzynarodowej_wsp%C3%B3%C5%82pracy_intelektualnej
13. Budurowycz B. Poland and the Ukrainian Problem, 1921-1939 / Bohdan Budurowycz. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Budurowycz_Bohdan/Poland_and_the_Ukrainian_Problem_1921-1939_anhl.pdf
14. Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932 / Klemens Trzebiatowski. Wrocław; Warszawa; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. URL:

https://books.google.com.ua/books/about/Szkolnictwo_powszechne_w_Polsce_w_latach.html?id=QQfBzwEACAAJ&redir_esc=y

15. Wróblewska, U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP. *Nauka*. 2011. URL: <https://journals.pan.pl/Content/91728/mainfile.pdf>
16. Doroszewski, Є. Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w okresie międzywojennym*. Lublin : KUL, 2000. URL: <https://bc.pollub.pl/Content/285/PDF/2000.pdf>
17. Sanojca, K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków : Historia Iagellonica, 2013. URL: <https://histmag.org/Karol-Sanojca-Relacje-polsko-ukrainskie-w-szkolnictwie-panstwowym-poludniowo-wschodnich-wojewodztw-Drugiej-Rzeczypospolitej-recenzja-10192>
18. Мазурок Р., Смирнов А. Діяльність кураторії Волинського шкільного округу в міжвоєнний період. *Цифровий архів Острозької академії*. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/9882/> .
19. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 404 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kramar_Yurii/Zakhidna_Volyn_1921_1939_rr_natsionalno-kulturne_ta_relihiine_zhyttia.pdf?PHPSESSID=8t8id09cdimlpq3i21n6vclf6.
20. Крамар Ю. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2011. Т. 10. С. 72–78.

URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/11148/1/Шкільництво%20на%20Волині.pdf>.

21. Історія Волині / ред. М. Кучерепа. 2-ге вид. Луцьк : Надстир'я, 2024. 672 с.
22. Мазурок Р. Особливості функціонування польськомовних початкових шкіл на території волинського воєводства в міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2025. № 36. С. 145–150.
URL: <https://www.journals.oa.edu.ua/Historical/article/view/4233/3882>.
23. Крамар Ю. Польськомовне шкільництво на західноволинських землях у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 5. С. 18–26.
URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/11147>.
24. Мазурок Р. Організація гімназійної освіти в контексті функціонування польського середнього шкільництва у Волинському воєводстві (1920-1930-ті рр.). *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2025. Т. 22, № 1. С. 141–160.
URL: http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2025/10/Mazurok_WRH_XXII_1.pdf.
25. Волонтир, О. О. Організаційні засади освіти національних меншин на території Волинського воєводства в першій половині 1920–х рр. *Гілея: науковий вісник* 123 (2017): 37-42.
26. Волонтир О. Професійно-технічна освіта у Волинському воєводстві за часів Другої Речі Посполитої. *Історія*. 2017. Т. 2, № 133. С. 9–12.
URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1101346>.
27. Крамар Ю. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період. *Огляди джерел та документальні нариси*.
URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/11265/1/Крамар%20Архіви%20України%202013.pdf>.

28. Нагірняк А. Польська освітня політика на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. *National Academy of Sciences of Ukraine*. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001045658>.
29. Добровичинська, В. Професійне шкільництво Західної Волині (1921–1939). Рівненський Державний Гуманітарний Університет, 2008. 123 с.
30. Крамар Ю. Громадсько-культурне життя німців Волині у 1920–1930-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. № 43. С. 170–177. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/11150>.
31. Крамар Ю. Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період. *Архіви України : наук.-практ. журн.* 2014. Т. 6, № 294. С. 132–140. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/11267/1/Крамар%20євреї.pdf>.
32. Кучерепа М., Шваб А. З історії українсько-польського порозуміння на Волині (1921-1939 р.). *Волинь-43: міфи і реальність : зб. наук. праць*. 2019. С. 60–77. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/15938>.
33. Бурнейко І.О., Хлібовська Г.М., Крижановська М.Є, Наумчук О. В. Підручник Історія України 10 клас 2023. *Шкільні підручники онлайн*. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/10-klas/4-storya-ukrani-10-klas/storya-ukrani-rven-standartu-pdruchnik-dlya-10-klasu-zakladv-zagalno-seredno-osvti-burneyko-o-khlbovska-gm-krizhanovska-m-naumchuk-o-v/>.
34. Бурнейко І. Підручник Історія України 10 клас 2018. *Шкільні підручники онлайн*. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3094-istoriia-ukrainy-10-klas-burneiko.html>.

35. Гісем О. Підручник Історія України 10 клас 2018. *Електронна шкільна бібліотека онлайн*. URL: <https://shkola.in.ua/1750-istoriia-ukrainy-10-klas-hisem-2018.html> .
36. Історія України. всесвітня історія 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. *МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> .
37. Сорочинська Н. Підручник Історія України 10 клас 2018. *Шкільні підручники онлайн*. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3093-istoriia-ukrainy-10-klas-sorochynska.html> .
38. Хлібовська Г. Підручник Історія України 10 клас 2023. *Шкільні підручники онлайн*. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3092-istoriia-ukrainy-10-klas-khlibovska.html> .
39. Семенюк Ю. Методична розробка уроків на тему «Українське шкільництво на Волині в міжвоєнний період (1921–1939 рр.)». *Всеосвіта*. URL: <http://vseosvita.ua/2-mnox> .